અધ્યાત્મ

વર્ષ : ૪૭, ઓગષ્ટ ૨૦૨૫ અંક : ૧૧

|| વરદ હસ્ત પ્રભુ તમારો, સદાય રહેજો જીવનસહારો ||

|| અધ્યાત્મ ||

(આધ્યાત્મિક વિકાસની નવી જ ક્ષિતિજ ખોલતું માસિક)

સંસ્થાપક : પરમ પૂજ્ય શ્રીયોગેશ્વરજી

પ્રકાશક : સર્વમંગલ ચૅરિટેબલ ટ્રસ્ટ

આદ્ય તંત્રી : શ્રીનારાયણ જાની

સંપાદક : શ્રીતરલા દેસાઈ-ડૉ. અરુણા ઠાકર

વ્યવસ્થાપક : શ્રીઆશિષ વી. ગોહિલ P.966 466 9052

મુદ્રણ : વૃન્દા ભૂપેન્દ્ર પટેલ, OLD L.I.G 167, આનંદનગર, ભાવનગર-૫

લેખો મોકલવાનું સ્થાન : ૩૦૧/મૂર્તિધામ ડ્રીમ્સ, ભગવતી નર્સરીની બાજુમાં,
ડી.કે.પટેલ હૉલ સામે, નારણપુરા, અમદાવાદ-૧૩

અધ્યાત્મ' ઈમેઈલ એડ્રેસ : avgohil1@gmail.com

વેબ સાઈટ 'SWARGAROHAN.ORG'

ગ્રાહકોને 'ગ્રાહક નંબર' સરનામા સાથે લખવામાં આવે છે તે નોંધી લેવો.

'અધ્યાત્મ' દર માસની ૧ તારીખે પ્રસિદ્ધ થશે.

આ અંકના ટાઈટલ પેઈજ સાથે કુલ પાનાં ૬૮.

છૂટક નકલ **૮-૦૦** । દસ વર્ષ માટે **૨૫૦/–**

વિદેશમાં વાર્ષિક રૂા. **૧૬૫૦/–** । દસ વર્ષ માટે **૧૬,૫૦૦/–**

'અધ્યાત્મ'માં અધ્યાત્મવિષયક લેખો, ભજનો, ગીતો આવકાર્ય છે.

'અધ્યાત્મ'નું વાર્ષિક લવાજમ બંધ કરેલ છે. તેને બદલે નવા બનનાર ગ્રાહકે ઓછામાં ઓછા બે વર્ષનું લવાજમ રૂા. ૫૦/– ભરવાનું રહેશે.

આ લવાજમ ડ્રાફ્ટ અથવા મનીઑર્ડરથી નીચેના સરનામે મોકલવાનું રહેશે :

સર્વમંગલ ચૅરિટેબલ ટ્રસ્ટ

'સ્વર્ગારોહણ', દાંતા રોડ, **અંબાજી.** તા. દાંતા, જી : બનાસકાંઠા

પિન કોડ : ૩૮૫૧૧૦ ફોન નં. ૦૨૭૪૯-૨૬૨૨૬૯

॥ શું દેખાય છે ? ॥

એક શિષ્ય ઝેન ગુરુ પાસે આવ્યો.

તેણે કહ્યું : 'મારે ઝેનનો મર્મ જાણવો છે.'

ગુરુ કહે : 'જરૂર તું જાણી શકશે.'

શિષ્ય મઠમાં દાખલ થયો. ગુરુએ પૂછ્યું : 'સામે પેલા પર્વતો દેખાય છે ?'

શિષ્ય કહે : 'હા, પર્વતો દેખાય છે.'

ગુરુ : 'પેલી નદી વહે છે તે દેખાય છે ?'

શિષ્ય : 'હા'.

ગુરુએ પછી તેને ધ્યાન શીખવ્યું. સત્યની શોધમાં શિષ્ય ખૂબ આગળ વધી ગયો. તેના વિચારો શાંત થયા. વિકલ્પો દૂર થયા. પ્રતિભાવો નાબૂદ થયા. શંકાનું સમાધાન થયું.

ગુરુએ એક દિવસ તેને બોલાવી પૂછ્યું : 'સામે પર્વતો અને નદી દેખાય છે ?'

શિષ્ય : 'ના. મને તો પર્વત કે નદી કાંઈ જ દેખાતાં નથી.'

ગુરુએ હજી થોડોક વખત મઠમાં થોભી જવા કહ્યું. સમય વીત્યો. શિષ્યને આત્મદર્શન થયું. તે પૂર્ણ જાગ્રત બન્યો. બૌધત્વને પામ્યો. જ્યારે ગુરુએ ફરી એને એક વાર પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે શિષ્યે જવાબ આપ્યો :

'હા. પેલા પર્વતો દેખાય છે અને નદી પણ હવે દેખાય છે.' ગુરુએ માનભેર તેને મઠમાંથી વિદાય આપી.

—એક ઝેનકથા

સં.શ્રી નીલરત્ન દેસાઈ

૧૫ ઑગસ્ટ ૧૯૨૧

પરમ પૂજ્ય મહાત્મા શ્રીયોગેશ્વરજીની

૧૦૪મી જન્મજયંતીએ

અનંત કોટી પ્રણામ

|| સદ્‌ગુરુશ્રીના 'જ્ઞાનામૃતના ગદ્યાંશોની સ્નેહસોગાદ' ||

"તમારા એક નાનકડા પ્રયત્નથી, કોઈને માટે સત્યનું દ્વાર ખૂલતું હોય, કોઈની આંખ ઊઘડતી હોય કે કોઈના જીવનમાં સત્યમ્-શિવમ્ સુંદરમ્‌નું એક નાનકડું કિરણ પણ પ્રવેશતું હોય તો પ્રયત્ન કરવા જેવો છે."

અનુક્રમ

નિવેદન		૭
૧ શ્રીયોગેશ્વરકથામૃત	શ્રી‘મા’ સર્વેશ્વરી	૮
૨ નામસ્મરણ	શ્રીયોગેશ્વરજી	૧૦
૩ પરમાત્મા સાથે વાતો કરતાં શીખો	”	૧૫
૪ અનન્ય ભક્તિભાવ	”	૧૭
૫ ભક્તિના નવ પ્રકાર	”	૨૦
૬ પ્રભુકૃપાની યોગ્યતા	”	૨૪
૭ જીવતાંનું વધારે ધ્યાન રાખો	”	૨૮
૮ બીજાને માટે જીવવાનો મહામંત્ર	”	૩૨
૯ સાચા સંતોને ઓળખતાં શીખો	”	૩૪
૧૦ સંતોનો મેળાપ	”	૩૯
૧૧ એક અજ્ઞાત મહાપુરુષનું સાક્ષાત્ દર્શન	”	૪૫
૧૨ ઈશ્વરસ્મરણનો આધાર	”	૫૧
૧૩ રામકથાનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય	”	૬૩

<u>સંદર્ભગ્રંથો</u>

૧. ‘આરાધના’

૨. ‘શ્રેય અને સાધના’

નિવેદન : 'અપ્પ દીપો' નહિ, 'અપ્પ સૂર્યોભવ'ના આશીર્વાદ !

ઈ.સ.૧૯૨૧માં પંદરમી ઑગસ્ટે સરોડામાં પ્રગટેલા મહાત્મા શ્રીયોગેશ્વરની વિશદ, નિર્ભ્રાન્ત સમજણ એમના 'અંતર્નિહિત ચૈતન્યને પોખનાર' સૂર્યકિરણ બને છે. તેથી જ દેશના સ્વાતંત્ર્યદિન, શ્રીઅરવિંદના પ્રાગટ્યદિન કે શ્રીરામકૃષ્ણના સમાધિદિનના મહિમા સાથે પોતાના જન્મદિનને જોડી દઈને, પોતાનું ગૌરવગાન ગાવાને બદલે સ્પષ્ટ કહે છે : 'ઈશ્વરના દરબારમાં બધા દિવસો સરખું મહત્ત્વ ધરાવે છે.'

આવા વિનમ્ર, સત્યપ્રિય સંતની ઉપસ્થિતિ જ આશીર્વાદ છે. કહ્યું છે તેમ; 'હર સુમનકી સુગંધકા હવાકે સાથ અનલિખા સંબંધ હૈ.' એટલે આવો પરમ આત્મા આપણને આત્મવાન કર્યા વિના રહે જ નહિ. 'આપણો દીપ જલી જતાં જ આપણે આપણી ભીતર પડેલી સંપદાની ખોજ શરૂ કરી દઈશું, જે લઈને જ આપણે જન્મ્યા છીએ, મરતી વખતે પણ સાથે લઈ જઈશું.'

આમ, સદ્ગુરુનું મૌન હૃદયમાં અમૃત ઘોળે છે. તો એમનો શબ્દ હૃદયની ભીતરની વીણાને છેડી દે છે. એ શબ્દમાત્રથી, એના શ્રવણ, વાચન, મનન માત્રથી કામ થઈ જાય. ન પ્રાર્થના, ન ધ્યાન, ન જપ તપ, ન ભક્તિ.

મહાત્મા શ્રીયોગેશ્વરજી આપણને 'અપ્પ દીપો' જ નહિ, 'અપ્પ સૂર્યોભવ'ના આશીર્વાદ આપતાં જાણે કહે છે : 'તમે સૂરજ છો. વાદળોથી ઘેરાયેલાં છો પણ જાગૃત થઈ જીવવા માંડો. અતીતની રાખ ને ભવિષ્યની કામનામાં અટવાવાને બદલે વર્તમાનની ક્ષણને ઊંચકી લો' એના અજવાળામાં સંદેશ સંભળાશે, 'શાંત થાઓ, ભીતરમાં જાગો.'

પ્રભુપ્રાપ્તિના અગણિત માર્ગો છે. તમને મનગમતો એક અપનાવી એના પર સ્થિર રહો, દૃઢ રહો. જેટલી શક્તિ બહાર દોડવામાં લગાવો છો તેનો સોમો ભાગ ભીતર સ્થિર બેસવામાં લગાવી દો. ક્રાંતિ થઈ જશે.

આ વિચારદીક્ષા આપનાર શ્રીયોગેશ્વરજીના 'જ્ઞાનામૃતના કેટલાક ગદ્યાંશોના સંકલન' દ્વારા આપણી સમજણને ધાર આપવા કોશિશ કરી છે. સંભવ છે કે આ અંકની 'સદ્ગુરુશ્રીની આ સ્નેહસોગાદ' આપણી અધ્યાત્મસમજને વધારે વૈજ્ઞાનિક, વિશદ, સત્યપરક બનાવવા પ્રકાશ પાથરવાનું સૂર્યકાર્ય કરે.

અધ્યાત્મના સદા ઝળહળ સૂર્ય ગુરુભગવંત શ્રીયોગેશ્વરજીને કોટિ કોટિ પ્રણામ. એમની જ સમાંતરે 'અનસ્ત યોગેશ્વરદ્યુતિ'સમાં પૂ.શ્રી'મા'ને કોટિ કોટિ પ્રણામ.

॥ શ્રીયોગેશ્વરકથામૃત ॥

તા.૮/૬/૧૯૮૩, બુધવાર. વૈશાખ વદ બારસ, વિ.સં.૨૦૪૦
સ્થળ : ગાંધીનિવાસ, મસુરી.

સવારે નિત્યક્રમ શરૂ થયો. પૂ.શ્રીએ સ્નાન બાદ વ્યાયામ કરી સાત વાગ્યાથી દસ વાગ્યા સુધી લેખનકાર્ય કર્યું. આજે યાત્રામાં ઘણા દિવસે પૂ.શ્રીએ શાંતિથી લેખન કર્યું.

સવારે ફક્ત લીંબુનું પાણી લીધું. દૂધની આજકાલ મસુરીમાં તંગી છે. પાણી અને પાવડરવાળાં જ દૂધ મળે છે. બાર વાગ્યે ભોજનમાં ખીચડી, કઢી, શાક લઈએ છીએ. ભોજન બાદ શ્રીકલ્યાણ સાથે થોડી વાતો થાય છે. જેમાં યાત્રીઓ પૈકી જે મસુરી રહેવાના હતા તેઓ પણ ચાલ્યા ગયા તેની પાછળ દૂષિત અન્નની જ આજે પણ વાત થઈ. બપોરે આરામ કર્યો.

સાંજે શ્રીરતનલાલજી સાડા પાંચ વાગ્યે આવી જાય છે. ગઈ રાત્રે તેમણે ધ્યાનમાં બેસવા અંગે માર્ગદર્શન માગ્યું હતું. પૂ.શ્રીએ તેમને આજે આવવા જણાવ્યું હતું. જેથી તેઓ આવ્યા એટલે તરત જ પૂ.શ્રીએ ધ્યાન અંગેની વાતો કરી. શ્રીરતનલાલજી તો તૈયાર જ હતા, પૂ.શ્રીએ હિન્દીમાં સમજ આપતા ષડ્‌મુખી મુદ્રા પણ શીખવી. પાંચ વાર 'ૐકાર' સાથે ધ્યાનની બેઠક શરૂ થઈ. પોણા કલાક પછી બેઠક પૂરી થઈ. પૂ.શ્રીએ શ્રીરતનલાલજીને પૂછ્યું :

પૂ.શ્રી : ધ્યાનમાં 'ૐ'ના જપથી આનંદ આવ્યો ને ?

શ્રીરતનલાલજી : આનંદ તો આવ્યો પણ 'ૐકાર'નું સ્વરૂપ દર્શન ન થયું.

પૂ.શ્રી : ધીરે ધીરે મન જેમ એકાગ્ર થશે તેમ લાંબે ગાળે તે તો થશે. હમણાં તો મન 'ૐ'ના જપમાં રહે એ પણ પૂરતું છે.

શ્રીરતનલાલજી : ધ્યાનમાં બહારના વિચારોનો વિક્ષેપ ઘણો રહે છે.

પૂ.શ્રી : શરૂઆતમાં એવું જ થાય. જેમ જેમ ધ્યાનનો અભ્યાસ વધશે તેમ તેમ બહારના વિચારો ઓછા થશે. પછી તો મસૂરીમાં ધ્યાનમાં બેઠા છો તે પણ ભૂલાઈ જશે.

શ્રીરતનલાલજી : આજે ધ્યાનમાં જયારે મન એકાગ્ર થવા લાગ્યુ ત્યારે ઉપર એક પક્ષી આવીને અવાજ કરવા લાગ્યું એટલે મન ત્યાં ગયું !

પૂ.શ્રી : મન ભલે ત્યાં ગયું. પણ ત્યારે એમ વિચારો કે પક્ષીના રૂપમાં પ્રભુ આવીને કહી રહ્યા છે કે તમે ધ્યાનમાં બેઠા છો, સારુ કામ છે. એ કામ કરતા જ રહો.

શ્રીરતનલાલજી : ષડ્મુખી મુદ્રા સમયે કાનમાં જે નાદ સંભળાય છે તેમાં તો મન સ્થિર થઈ જ જાય છે.

પૂ.શ્રી : તો પછી એ રીતે વચ્ચે વચ્ચે વિક્ષેપ આવે ત્યારે ષડ્મુખી મુદ્રા કરો.

શ્રીરતનલાલજી : 'મા' સર્વેશ્વરી ભજન ગાય છે ત્યારે પણ મન સ્થિરતા અનુભવે છે.

પૂ.શ્રી : કોઈ કોઈ ભજન એવાં હોય છે. કોઈક ગાનાર પણ હૃદયથી ગાતા હોય છે ત્યારે આનંદ આવે છે. પેલુ કબીરનું નાનું ભજન સંભળાવો તો.

પૂ.શ્રીની આજ્ઞા મુજબ ભજન ગાવામાં આવે છે. ભજન બાદ થોડી બીજી વાતો થાય છે. ત્યારબાદ સૌ પ્રણામ કરીને વિદાય થાય છે. સાંજે હળવો નાસ્તો લઈ નવ વાગ્યે તો પૂ.શ્રી આરામ કરવા સુઈ જાય છે.

હરિઃૐ હરિઃૐ હરિઃૐ

–શ્રી'મા' સર્વેશ્વરી

॥ નામસ્મરણ ॥

કલિયુગ કૂડો અને રંગે રૂડો છે. એમાં દોષો, દૂષણો, આકર્ષણો, પ્રલોભનો, પીડાઓ, પરિતાપો, ભયસ્થાનોનો પાર નથી.

એમાં જીવન અલ્પ, અતિશય અલ્પ, અને એ પણ વાયુવેગે વહી જનારું છે. પાણીના પ્રમત્ત પ્રમાથિ પ્રવાહની પેઠે પ્રબળવેગે પ્રવાહિત થનારું.

એનો અધિકાંશ શૈશવાવસ્થાની ક્રીડામાં, યુવાવસ્થાના મોહમાં, વૃદ્ધાવસ્થાની દીનહીનઅસહાય અવસ્થામાં, વિપત્તિ-વ્યાધિ-વેદનામાં વીતી જાય છે.

એટલે જેને જીવન, જાગૃતિપૂર્વકનું સમજ સાથેનું જીવન કહીએ એવું જીવન અતિશય અલ્પ-સ્વલ્પ છે.

એવા જીવનમાં આત્મકલ્યાણનું કયું સાધન કરી શકાય ? ભગવાનના નામસ્મરણનું. નામસ્મરણનું સાધન સરળ, સીધું, સારવાહી, અત્યંત અસરકારક, આશીર્વાદરૂપ અને અમોઘ છે. સર્વે સાધનોના સારરૂપ છે. શાસ્ત્રો જણાવે છે કે સત્યયુગમાં ધ્યાનથી, ત્રેતાયુગમાં યજ્ઞયાગથી, દ્વાપરમાં સેવા અને આરાધનાથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થઈ શકતી ને જીવનનું પરમ સાર્થક્ય સધાતું, પરંતુ કલિયુગમાં તો ભગવાનના નામસ્મરણ કે નામસંકીર્તનથી એ હેતુની સિદ્ધિ થાય છે. કલિયુગમાં કેવળ નામનો જ આધાર છે. બીજી કોઈ જ ગતિ નથી. શક્તિ કે સાધનાસામગ્રી નથી. કલિયુગ જેવો સ્વલ્પ સાધને મહાન ફળ આપનારો, ઓછી મૂડીએ મોટો નફો કરાવનારો બીજો

કલ્યાણકારક યુગ નથી. એ દરમિયાન ભગવાનના નામનો ગુણાનુવાદ કરવાથી સંસારને અનાયાસે પાર કરી શકાય છે.

નામના સ્મરણની સાથે ઈશ્વરના શરણની સદ્‌ભાવના સંકળાયેલી છે. એમાં પરમેશ્વરની પતિતપાવની પ્રીતિનો પારાવાર પડેલો છે. શ્રદ્ધાભક્તિની સુંદર શાંતિમયી સુધાપ્રદાયિની સરવાણી સમાયેલી છે. સ્મરણની સાથે એકાગ્રતા આવે છે, આનંદ અનુભવાય છે, પરમાત્માની પરાત્પર ચેતના સાથે સંબંધ બંધાય છે, અનુસંધાન સધાય છે.

નામસ્મરણ એકાગ્રતાસહિત કરાય કે એકાગ્રતા સિવાય કરવામાં આવે, સમજીને થાય કે સમજ્યા વિના થાય, રસપૂર્વક કરવામાં આવે કે રસ વિના, ભાવે કે કભાવે કરાય તો પણ નિરર્થક નથી થતું, નિષ્ફળ નથી જતું, શ્રેયસ્કર ઠરે છે. સ્મરણ કરતાં કરતાં કાળાંતરે રસ જાગે છે, જ્ઞાન પ્રકટે છે, ભાવ જન્મે છે, એકાગ્રતા અનુભવાય છે, પ્રેમ પ્રબળ બને છે, અને એવા અન્ય અનેક લાભ થાય છે.

માટે બીજાં સાધનોની ચિંતા તથા ભ્રમણામાં પડ્યા વિના નામસ્મરણ કરતા રહેવું.

ભક્તિનું રહસ્ય

આપણે ભગવાનમાં વિશ્વાસ રાખીએ છીએ અને ભગવાનની ભક્તિ કરીએ છીએ એની સાથે આપણી જવાબદારી, આપણું ઉત્તરદાયિત્વ વધે છે. આપણે અમુક માર્ગે જ આગળ વધવું જોઈએ અને અમુક માર્ગે આગળ ના વધવું જોઈએ, અમુક જાતનું જીવન જીવવું જોઈએ અને અમુક જાતનું જીવન ના જીવવું જોઈએ, એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

એવી અપેક્ષા આપણો અંતરાત્મા અને આપણી આસપાસનો સમાજ બંને રાખે છે. કોઈવાર એ અપેક્ષાને આપણે સંતોષી શકીએ છીએ તો કોઈવાર નથી સંતોષી શકતા. એના પરિણામે જો સમજુ હોઈએ તો અસંતોષ અનુભવાય છે.

આપણે ભક્ત તરીકે તિલક કરીએ, કંઠી બાંધીએ, માળા જપીએ, સ્તોત્રપાઠ કરીએ, દેવદર્શન તીર્થાટન કે ધર્મગ્રંથોનો આધાર લઈએ એટલું જ પૂરતું નથી. આપણે શુદ્ધ બનતાં, સદાચારી અથવા સત્કર્મપરાયણ થતાં, અને સંવેદનશીલ બનતાં શીખવાનું છે. સંસારમાં આપણા પરમારાધ્ય પરમાત્માના દૈવી સ્વરૂપની ઝાંખી કરીને સૌને સુખશાંતિ પહોંચાડતા તથા ઉપયોગી થવા તૈયાર રહેવાનું છે. ભૂલેચૂકે પણ કોઈનું કૂડું તો ના જ કરાય, કોઈનું શોષણ તો ના જ થાય, કોઈને અન્યાય અનીતિ અનાચારના શિકાર ના બનાવાય, તેનું ધ્યાન રાખવાનું છે. ભક્ત બનવું એનો અર્થ માનવ મટી જવું એવો નથી થતો પરંતુ આદર્શ માનવ બનવું એવો થાય છે એ યાદ રાખીને આદર્શ માનવ બનવાની દિશામાં દિનપ્રતિદિન ચોક્કસ ચાલે આગળ વધવાનું છે.

ભક્ત પોતાની જાતને બે પ્રશ્નો જરૂર પૂછે : ભગવાનને શું ગમશે અને ભગવાનને શું નહિ ગમે ? તો એનો જીવનપથ સાધનાપથ સરળ બની જશે. ભ્રાંતિરહિત થશે. ભગવાનને ચોરી, હિંસા, અનૃત, વ્યભિચાર, છળકપટ, શોષણ, દુરાચાર નહિ ગમે. તો પછી એમનો આધાર ભૂલેચૂકે પણ ના લેવાય. એમાંથી પાછા વળવાની પ્રવૃત્તિ પ્રારંભવી જોઈએ. ભગવાનને સદ્‌ગુણો, સદ્‌વિચારો, સત્કર્મો ગમશે. દાન ગમશે. સેવા

ગમશે. સંયમ તથા પવિત્રતા પસંદ પડશે. તો પછી એમનો આધાર લેવો જોઈએ. એથી ભક્તને પોતાને ને બીજા બધાને લાભ પહોંચશે. એવી ભક્તિ સુખકારક, શાંતિદાયક, સંતોષપ્રદ, આશીર્વાદરૂપ બનશે.

આપણા એક ભક્તકવિએ ભક્તિના એવા જીવનોપયોગી રહસ્યને વર્ણવતાં પોતાની સરળ છતાં રસમય ભાષામાં લખ્યું છે :

હરિજન હોય તેણે હેત ઘણું રાખવું.
નિજ નામ ગ્રાહી નિર્માન રહેવું;
ત્રિવિધના તાપ તે જાપ જરણા કરી,
પરહરી પાપ રામનામ લેવું.
સૌને સરસ કહેવું, પોતાને નરસ થવું,
આપ આધીન થઈ દાન દેવું,
મન કરમ વચને કરી નિજ ધર્મ આદરી,
દાતા ભોક્તા હરિ એમ રહેવું.
અડગ નવ ડોલવું, અધિક નવ બોલવું,
ખોલવી ગૂજ તે પાત્ર ખોળી;
દીનવચન દાખવું, ગંભીર મતું રાખવું,
વિવેકીને વાત નવ કરવી પહોળી.
અનંત નામ ઉચ્ચારવું, તરવું ને તારવું,
રાખવી ભક્તિ તે રાંક દાવે,
ભક્ત ભોજો કહે ગુરુપરતાપથી
ત્રિવિધના તાપ ત્યાં નિકટ ના'વે.

એનો સૂચિતાર્થ સ્પષ્ટ છે.

ભગવાનની ભક્તિથી શું નથી થતું અથવા શું નથી મળતું ? ભક્તિરૂપી કામધેનુના સેવનથી સઘળા શુભ હેતુ સિદ્ધ થાય છે, આ લોક અને પરલોકનો એવો કોઈ પદાર્થ નથી જેની પ્રાપ્તિ ભક્તિ દ્વારા ના થાય. એને માટે કેવળ ભક્તની ઈચ્છા હોવી જોઈએ. ભક્તિ ભક્તને નિર્વાસનિક કે ઈચ્છારહિત પણ બનાવે છે. આત્મજ્ઞાન આપે છે, વૈરાગ્યને જગાવે છે ને વધારે છે, મનને સ્થિર અથવા એકાગ્ર કરે છે, સમાધિ બક્ષે છે, જુદી જુદી સિદ્ધિઓ પ્રદાન કરે છે, ને ભગવાનના દૈવીદર્શનનો દેવદુર્લભ લાભ આપીને જીવનને પ્રસન્ન, પ્રશાંત, પરમપવિત્ર, પૂર્ણ, મુક્ત, કૃતાર્થ કરે છે.

જેણે ભક્તિની સર્વશ્રેયસ્કર સર્વોપરી સાધનાનો સમાશ્રય લીધો એને અન્ય એકે સાધનનો આધાર નથી લેવો પડતો. ભક્તિની એક જ સાધના જીવનના આત્મિક અભ્યુત્થાનને માટે પર્યાપ્ત થઈ પડે છે. હાથીના પગલામાં સઘળાં પગલાં સમાઈ જાય છે सर्वे पदं हस्तिपदे निमग्नम् એ ઉક્તિની જેમ, ભક્તિની સર્વ સારગર્ભિત સાધનામાં બીજી બધી જ મહત્ત્વની સાધનાઓ સમાઈ જાય છે.

ભક્તિરૂપી કામધેનુનું સેવન સર્વકાળે સર્વપ્રકારે સૌને સારુ શ્રેયસ્કર ઠરે છે.

–શ્રીયોગેશ્વરજી

॥ પરમાત્મા સાથે વાતો કરતાં શીખો ॥

મારા આજના વિષયનું શીર્ષક છે ‘વાતો કરતાં શીખો.’ એના પરથી કોઈને કહેવાનું મન થશે કે એ વિષય નવો નથી, કારણ કે આપણે વાતો તો કરીએ જ છીએ; એ સંબંધમાં શીખવા જેવું કાંઈ જ નથી. પરંતુ મારા વિચારોને સાંભળ્યા અથવા સમજ્યા પછી થશે કે વાતો કરવાની કળામાં આપણે જુદી જ જાતની કુશળતાની પ્રાપ્તિ કરવાની છે. આપણે વાતો તો કરીએ જ છીએ, અને કેટલીક વાર મર્યાદાની બહાર જઈને વધારે પડતી વાતો પણ કરીએ છીએ, પરંતુ એ વાતો માનવો સાથેની હોય છે; પરમાત્મા સાથેની નથી હોતી. મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે આપણે માનવો સાથે વાતો કરીએ છીએ તેમ પરમાત્મા સાથે વાતો કરતાં શીખવું જોઈએ.

પરમાત્મા સાથે વાતો કરતાં ? હા, પરમાત્મા સાથે વાતો કરતાં. હવે તમને આશ્ચર્ય સાથે લાગતું હશે કે મારો વિષય નવો છે. આપણે જપ કરીએ છીએ, ધ્યાન ધરીએ છીએ, પ્રાર્થના, પાઠપૂજા કે સ્વાધ્યાય કરીએ છીએ, દેવમંદિરમાં જઈએ છીએ, ધર્મ-ભક્તિ-યોગ અથવા સાધનાને નામે કેટલીય નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓનો આધાર લઈએ છીએ. એ સઘળી સાધનાવિષયક પ્રવૃત્તિઓની સાથે સાથે, સંયુક્ત રીતે અથવા સ્વતંત્ર રીતે, પરમાત્મા સાથે વાર્તાલાપ કરતાં પણ શીખવું જોઈએ. એ પરમાત્મા આપણી અંદર અને બહાર સર્વત્ર વિરાજે છે, આપણી તદ્દન પાસે છે, પ્રાણની પણ પાસે છે, એવું સમજીને, અને એ આપણી વાતને સહાનુભૂતિપૂર્વક સસ્નેહ સાંભળે છે એવો વિશ્વાસ રાખીને એમની આગળ આપણા અંતરને ઠાલવતાં, મનોભાવોની, વિચારોની, લાગણીઓનાં તરંગોની અભિવ્યક્તિ

કરતાં અથવા આત્મનિવેદન કરતાં શીખવું જોઈએ. જેમ જેમ એ પ્રકારના અંતરંગ આત્મીયતાપૂર્વકના અભ્યાસની અભિવૃદ્ધિ થશે તેમ તેમ સમજાશે અને અનુભવાશે કે એ પરમ પ્રેમમય પરમ શક્તિસંપન્ન પરમાત્મા આપણી સઘળી પ્રકટ-અપ્રકટ વાતોને અથવા સમસ્યાઓને સાંભળે છે, એમના સંતોષકારક સમ્યક્ પ્રત્યુત્તર પૂરા પાડે છે, પ્રેરણા-પથપ્રદર્શન-પ્રશાંતિ પહોંચાડે છે, તન-મન-અંતરને પુલકિત કરે છે, જીવનમાં નવું જોમ ભરે છે, અને આપણા શાશ્વત સાચા સાથી, સુહૃદ કે સારથિ થઈને આપણને અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં, બંધનમાંથી મુક્તિમાં ને અપૂર્ણતામાંથી પૂર્ણતાના પાવન પ્રદેશ દિશામાં દોરે છે. આપણને શોક તથા મોહમાંથી છોડાવે છે, ભયરહિત બનાવે છે અને આવશ્યક આશ્વાસન આપે છે.

પરમાત્માની સાથે વાતો કરવાની કળાને લીધે જપ તથા ધ્યાનની સાધના વધારે સજીવ, સ-રસ, સફળ થશે. દેવદર્શન, પાઠપૂજા અને પ્રાર્થના યાંત્રિક બનવાને બદલે ચિન્મય બનશે. જીવન પરમાત્માના પ્રેમથી પરિપ્લાવિત, શ્રદ્ધાભક્તિથી ભરપૂર, જ્યોતિર્મય બનશે. આરંભમાં એક આસન પર, એક સ્થળમાં, એક સુનિશ્ચિત સમયે બેસીને એવો વાર્તાલાપ કૃત્રિમ રીતે કરવો પડશે : પછી વખતના વીતવાની સાથે જેમ જેમ આગળ વધાશે તેમ તેમ નૈસર્ગિક બનશે, સહજ થશે, ને સર્વ સમયે અને સ્થળે થયા કરશે. પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર તેમ જ સનાતન સંબંધનું સાધન બનશે.

પરમાત્મા સાથે વાતો કરતાં શીખવું એ પણ એક સ્વતંત્ર સુંદર શ્રેયસ્કર સાધના જ છે.

—શ્રીયોગેશ્વરજી

।। અનન્ય ભક્તિભાવ ।।

અનન્ય શ્રદ્ધા-ભક્તિથી સંપન્ન બનીને સંસારમાં માનવો જુદાં જુદાં કર્મોમાં સફળતા મેળવે છે. વૈજ્ઞાનિક પોતાની પ્રયોગશાળામાં દિવસો સુધી સ્વેચ્છાપૂર્વક કેદ બને છે, પ્રયોગો કરે છે, અને અંતે ધારેલી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરે છે. પર્વતો પર આરોહણ કરનારા પુરુષો મક્કમ મનથી, યુક્તિપ્રયુક્તિથી, ક્રમશઃ આગળ વધે છે ત્યારે આખરે વિજયી બને છે. એવરેસ્ટના શિખરને સર કરવા માટે કેટલાય માનવીએ પ્રયત્નો આરંભ્યા એમાંના કેટલાય એ પુરુષાર્થની પાછળ ફના થઈ ગયા, કેટલાય ગ્લેશિયર્સમાં વહી ગયા, તોપણ માનવની પ્રચંડ ઈચ્છાશક્તિ અને સાહસ-વૃત્તિ મરી નહિ. એક દિવસ એનો વિજય થયો અને એણે અજેય મનાતા ઍવરેસ્ટ પર વિજય વાવટો ફરકાવ્યો. અદ્‌ભુત શ્રદ્ધા-ભક્તિથી અને અવિરત પુરુષાર્થથી શું નથી થતું ? જંગલી જનાવરોને વશ કરાય છે, પ્રબળકાય પ્રચંડ પર્વતોને તોડીને તેમાંથી રસ્તા બંધાય છે, સમુદ્રની પાર પહોંચાય છે, પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા થાય છે અને ચંદ્ર જેવા ગ્રહોમાં ઊતરાય છે.

અનન્ય ભક્તિભાવ વિના કોઈ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે ખરી ? ના. પરમ પદાર્થ પરમાત્માની તો નહિ જ. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે તો એકધારી અખંડ અનન્ય ભક્તિ જોઈએ. માટે તો ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ કહે છે કે અર્જુન, એ પરમ પુરુષ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અનન્ય ભક્તિ દ્વારા જ કરી શકાય છે. 'પુરુષઃ સઃ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યાલભ્યસ્ત્વન ન્યયા.'

અનન્ય ભક્તિમાં શેનો શેનો સમાવેશ થાય છે તે જાણો છો ?

પરમાત્માને માટેના પરમ પ્રેમનો સમાવેશ તો એમાં થાય છે જ, પરંતુ એ ઉપરાંત એની સાથે સાથે શ્રદ્ધા, સમર્પણભાવ અને લગનપૂર્વકના પુરુષાર્થનો સમાવેશ પણ થઈ જાય છે. ભક્તિનું વિશાળ ક્લેવર એ સૌના સમ્યક્ સહયોગથી જ શક્ય બને છે.

પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની ઊંડી લગન હશે પરંતુ તે લગનને સફળ કરવાની કે સંતોષવાની શક્યતાવાળો પુરુષાર્થ નહિ હોય તો લગન માત્ર લગન રહેશે, અને એથી આગળ વધીને જીવનમાં આનંદનો અનુભવ કરાવનારી વાસ્તવિકતા નહિ બને. એ પુરુષાર્થની પાછળ અસીમ શ્રદ્ધાની સામગ્રી નહિ હોય તો પુરુષાર્થ પણ પ્રેરણાહીન અને નિષ્પ્રાણ બનશે, અને જો એની પાછળ આત્મબલિદાન કે સમર્પણભાવનું પ્રેરક પીઠબળ નહિ હોય તો તેની સફળતા માટેની શક્યતા પણ બહુ ઓછી રહેશે. એટલા માટે તો ભક્તિની સાધનામાં એમનો ચોક્કસપણે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

એવી અનન્ય ભક્તિ બહુ ઓછા મનુષ્યોમાં જોવા મળે છે અને એટલે જ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સૌને માટે શક્ય નથી બનતો. અનન્ય ભક્તિથી સંપન્ન બનીને ભક્ત પરમાત્માને માટે મોટામાં મોટો ભોગ આપતાં પણ નથી અચકાતો. એવી ભક્તિ એને માટે પરમાત્માનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવી આપનારી સચોટ સાધના બની જાય છે. એવી શ્રદ્ધા-ભક્તિની પ્રાપ્તિમાં કેટલીક વાર મન વચ્ચે આવે છે, તોપણ એનોયે ઉપાય નથી થતો એવું નથી સમજવાનું.

વિષધર અતિશય ચંચળ અને ભયંકર હોય છે. છતાં પણ મદારી ભારે કુશળતાપૂર્વક વશ કરે છે, પકડે છે અને ટોપલીમાં પૂરી દે છે. તે તો જાણો છો ને ? એ એની ઇચ્છાનુસાર નચાવે છે

પણ ખરો. એ કેવી રીતે શક્ય બની શકે છે ? કહે છે કે પોતાની બીનમાંથી સંગીતના સુમધુર સ્વર છોડતો મદારી જંગલમાં જાય છે, ત્યાં સંગીતના શ્રવણથી મુગ્ધ થઈને સાપ આપોઆપ આવે છે અને ડોલે છે. પછી તો પરવશ બનેલા, ભાન ભૂલેલા, સાપને મદારી પકડે છે અને ટોપલીમાં કેદ કરે છે. એના મુખમાં ઝેરની બે કોથળીઓ હોય છે તો કોથળીઓ પણ એ કાઢી નાખે છે. એથી સાપ શક્તિ વિનાનો તથા નિઃશસ્ત્ર બની જાય છે અને કરડે છે તો પણ એનું ઝેર નથી ચડતું.

મન પણ એવી જ રીતે ચંચળ, તોફાની અને ભયંકર કહેવાય છે. એનો સંયમ વાયુને વશ કરવા જેવો મુશ્કેલ મનાય છે. છતાં પણ એવી માન્યતાને લક્ષમાં લઈને હતાશ બની જઈશું ? કદાપિ નહિ. હતાશ બનવાથી કશું જ નહિ વળે. હતાશ થવાનું કોઈ કારણ પણ નથી. હતાશ બનવાને બદલે ઈશ્વરના સુમધુર નામસ્મરણ અથવા સંકીર્તનનો આધાર લઈશું. એ નામસ્મરણ અથવા સંકીર્તનના પ્રભાવથી મન લાંબે વખતે છતાં આપોઆપ વશ થઈ જશે, અને પોતાની ચંચળતાનો ત્યાગ કરશે. પછી એ અંતર્મુખ, એકાગ્ર, અથવા આત્મામાં કેન્દ્રિત બની જશે.

સાપને જેમ ઝેરની બે કોથળીઓ હોય છે તેમ મનની પણ બે ઝેરી કોથળીઓ છે : અહંતા અને મમતા. એમાંથી જ રાગ અને દ્વેષની સૃષ્ટિ થાય છે. ઈશ્વરનું શરણ લેનાર વિવેકી ભક્ત એ બંને પ્રકારની કોથળીઓમાંથી મુક્તિ મેળવશે એટલે એનું ઝેર બીજાને તો નહિ લાગે પરંતુ સાથે સાથે એના પોતાના જીવન પર પણ વિઘાતક અસર નહિ કરે.

—શ્રીયોગેશ્વરજી

॥ ભક્તિના નવ પ્રકાર ॥

તુલસીકૃત રામાયણના અરણ્યકાંડમાં રામ અને શબરીના મેળાપ તથા વાર્તાલાપનો પ્રેરક પ્રસંગ છે. એ પ્રસંગ ઉપયોગી હોવાથી એના પર દૃષ્ટિપાત કરી જઈએ.

રાવણે પંચવટીમાંથી સીતાનું હરણ કર્યું તે પછી રામ અને લક્ષ્મણ સીતાની શોધ કરવા માટે વનમાં નીકળ્યા.

વનમાં વિહાર કરતા આખરે એ શબરીના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા.

કમળનયન, વિશાળ બાહુ, મસ્તક પર જટાના મુકુટવાળા તથા માળા પહેરેલા રામને જોઈને શબરી હરખઘેલી બની ગઈ અને એમના પગમાં પડીને વારંવાર પ્રણામ કરવા લાગી. પ્રેમમગ્ન બનીને એ કશું બોલી ન શકી. રામના ચરણનું પ્રક્ષાલન કરીને એણે એમને બેસવા માટે સુંદર આસન આપ્યું, અને એમના આગળ કંદમૂળ તથા સરસ ફળ મૂક્યાં. રામ એમને અત્યંત પ્રેમ તથા પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રશંસા કરી કરીને ખાવા લાગ્યા.

શબરીને અસાધારણ આનંદ થયો. એના જીવનમાં મંગલ-ઉત્સવ થયો. જીવનની ધન્યતાની વીણા એના અંતરમાં વાગી ઊઠી.

રામને નિહાળીને વધારે ને વધારે ભાવવિભોર બનતી શબરી બે હાથ જોડીને ભક્તિભાવે એમની આગળ ઊભી રહી ને કહેવા લાગી કે હે પ્રભુ હું તમારી સ્તુતિ કેવી રીતે કરું ? હું તો અધમ અને મંદમતિ છું. અધમાધમ કહેવાતી સ્ત્રીઓમાં પણ હું સૌથી વધારે અધમ અને અપરાધિણી છું.

ત્યારે શ્રીરામ બોલ્યા કે શબરી, હું તો એક ભક્તિના સંબંધને જ મહત્ત્વનો માનું છું. માણસ ઉત્તમ વર્ણનો, કુળનો કે ધર્મનો

હોય, ધનવાન, બલવાન, ગુણવાન તથા ચતુર હોય, તેમજ સ્વજન અને સેવકોથી યુક્ત હોય, છતાં પણ જો ભક્તિથી રહિત હોય તો તેને વારિ વિનાના વાદળ જેવો જાણી લેવો. તેના જીવનની કિંમત કશી જ નથી. એવું જીવન તેને તથા બીજાને કામ નહિ લાગે, ને કોઈનું કલ્યાણ નહિ કરે. માટે જીવનને ભક્તિથી સુશોભિત કરવાની જરૂર છે. એ ભક્તિ જ જીવનનું શ્રેય સાધી શકે છે, અને એ જ મારે મન મહત્ત્વની છે. એ ભક્તિના નવ પ્રકાર છે. એ નવ પ્રકારની ભક્તિમાંથી એક પ્રકારની ભક્તિ પણ જેનામાં પૂરેપૂરા પ્રમાણમાં હોય છે તેને હું અતિશય પ્રિય માનું છું. તો તારી અંદર તો એ ભક્તિ પોતાના સઘળા પ્રકારો સાથે પરિપૂર્ણતાએ પહોંચેલી છે. એટલે જ મોટામોટા યોગી અને મુનિઓને માટે પણ દુર્લભ ગણાતી મારી કૃપા તને પ્રાપ્ત થઈ છે. મારા દર્શનનું સર્વોત્તમ ફળ એ ભક્તિના પ્રભાવથી જ પામી શકાય છે. ભક્તિ જ એને માટેનું સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન છે.

શબરી સાથેના એ સુખદ વાર્તાલાપ દરમિયાન તુલસીદાસે રામના શ્રીમુખમાં નવધા ભક્તિના રહસ્યની જે રસપ્રદ રજૂઆત કરી છે તે ભક્તિમાં માનનાર અને રસ લેનાર પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષે યાદ રાખવા જેવી છે. આ રહી એ રસમય રજૂઆત :

“પ્રથમ ભગતિ સંતન્હ કર સંગા
દૂસરી રતિ મમ કથાપ્રસંગા.
ગુરુપદપંકજ સેવા તીસરી ભગતિ અમાન,
ચૌથી ભગતિ મમ ગુનગાન
કર ઈ કપટ તજી ગાન.
મંત્રજાપ મમ દૃઢ વિશ્વાસા,

પંચમ ભજન સો બેદ પ્રકાશા.
છઠ દમ સીલ બિરતિ બહુ કરમા,
નિરત નિરંતર સજ્જન ધરમા.
સાતવં સમ મોહિમય જગ દેખા,
મોતેં સંત અધિક કરિ લેખા.
આઠવં જથાલાભ સંતોષા,
સપનેહું નહિ દેખઈ પરદોષા.
નવમ સરલ સબસન છલહીના,
મમ ભરોસ હિયં હરષ ન દીના.''

ભક્તિનો પહેલો પ્રકાર સંતપુરુષોનો સમાગમ કરવો તે છે. એટલે કે જીવનમાં જ્યારે ભક્તનો અરુણોદય થવાનો હોય છે ત્યારે મન સંતપુરુષો તરફ વળે છે. ને પવિત્ર જીવન-વ્યવહારવાળા નિષ્કપટ ઈશ્વરપ્રેમી સંતપુરુષોના સાન્નિધ્યમાં સ્વર્ગસુખ સાંપડે છે.

ઈશ્વરની લીલાના કથા-પ્રસંગોમાં તથા જીવનના સુધાર અને વિકાસની વાતોમાં પ્રીતિ થવી એ ભક્તિનો બીજો પ્રકાર છે. સંતોનો સમાગમ એવી પ્રીતિને કેળવવા માટે જ હોવો જોઈએ તો જ તે લાભકારક થઈ શકે.

ત્રીજી ભક્તિ નમ્રતાને ધારણ કરવી તથા ગુરુની શ્રદ્ધાસહિત સેવા કરવી તે. અને ચોથી ભક્તિ સરળ હૃદયથી ઈશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાવા તે છે.

અખંડ વિશ્વાસ સાથે ગુરુએ આપેલા કે પોતે પસંદ કરેલા મંત્રનો નિરંતર જપ કરવો તે પાંચમા પ્રકારની ભક્તિ છે, ને છઠ્ઠી ભક્તિ જુદાં જુદાં વ્યાવહારિક કર્મોમાંથી મનને ઉપરામ

કરી, સજ્જનને છાજે તેવી રીતે આચરણ કરતાં, મન તથા ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો તે છે.

જગતમાં જડ અને ચેતનમાં બધે જ ઈશ્વરનું દર્શન કરવું તથા સંતપુરુષોને ઈશ્વર કરતાં અધિક માનીને મળવું, એ સાતમી ભક્તિ. સંતોષી બનવું ને બીજાના દોષને સ્વપ્ને પણ જોવા નહિ એ આઠમી ભક્તિ. અને નવમી ભક્તિ સરળ તથા છળકપટથી રહિત બનીને હર્ષશોકનો ત્યાગ કરીને એક ઈશ્વરનો ભરોસો રાખવો તે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રહ્લાદે વર્ણવેલી નવધા ભક્તિ કરતાં આ નવ પ્રકારની ભક્તિ જરા જુદી પડે છે. છતાં પણ રામાયણમાં વર્ણવેલી એ ભક્તિ ઘણી ઉપયોગી હોવાથી ભક્તે તેને જીવનમાં સાકાર કરવા માટે તૈયાર થવું જોઈએ. ભક્તિની સફળતા એમાં જ સમાએલી છે. એના આચરણમાં થનારા અનુવાદમાં ભક્તિના એ પ્રકારોનો વિચાર કરતાં સહેજે સમજી શકાય છે કે ભક્તિ કેવળ ભાવજગતમાં જીવવાનું સાધન નથી. પરંતુ સમસ્ત જીવનમાં ક્રાંતિ કરનારું, જીવનની વિશુદ્ધિ કરનારું અને જીવનમાં નવો પ્રાણ રેડી જીવનને ઈશ્વરપરાયણ બનાવનારું મહાન બળ છે. સાધક અથવા પરમાર્થના પથિકે એ દૃષ્ટિએ જ એનો આધાર લેવાનો છે. ભક્તિના એ પ્રકારો પોતાના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે કે નહિ તેનું ધ્યાન જો ભક્ત નહિ રાખે; ને જો તે જપ, વ્રત, સ્વાધ્યાય તથા તીર્થાટન જેવાં બાહ્ય સાધનોનો જ આધાર લેશે તો તે સાધનો શુષ્ક બનીને તેને ભક્તિ તથા તેના દ્વારા મળનારા ઈશ્વરાનુગ્રહનો સાચો ને સંપૂર્ણ સ્વાદ નહિ આપી શકે.

—શ્રીયોગેશ્વરજી

॥ પ્રભુકૃપાની યોગ્યતા ॥

વનવાસ દરમિયાન રામ લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે, વાલ્મીકિ મુનિના આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે મુનિ વાલ્મીકિ એમને જોઈ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. મુનિનો આશ્રમ શાંત તથા સુંદર પર્વતીય પ્રદેશમાં વનવિસ્તારમાં હતો. રામચંદ્રજીને એ આશ્રમના દર્શનથી આનંદ થયો.

રામચંદ્રજી મુનિને પગે લાગ્યા. મુનિ એમને આશીર્વાદ આપી પોતાના આશ્રમમાં લઈ આવ્યા.

આશ્રમની વિદાય લેતાં પહેલાં રામે વાલ્મીકિને પૂછ્યું : 'હવે હું ક્યાં રહું ? મારે માટે કોઈ રહેવાનું અનુકૂળ સ્થળ બતાવો.'

એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે મુનિ વાલ્મીકિએ જે વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા તે ખાસ જાણવા અને મનન કરવા જેવા છે. પ્રશ્ન ઉપલક રીતે જોતાં ઘણો સામાન્ય હતો, પરંતુ મુનિએ એને અસામાન્ય બનાવી દીધો અને એનો ઉત્તર પણ અમર બનાવ્યો. સંત તુલસીદાસે એ ઉત્તરની પોતાની આગવી કળાત્મક રીતે રજૂઆત કરતાં રામાયણના અયોધ્યાકાંડમાં લખ્યું છે—જેનો અનુવાદ અહીં આપ્યો છે :

"જેમના સમુદ્ર જેવા કાન તમારી કથા—વાર્તારૂપી નદીનાં નીરથી ભરાયા કરે છે, છતાં સંપૂર્ણપણે નથી ભરાતા, તેમના હૃદયમાં તમે ઘર કરી લો. જેમની ચાતક જેવી આંખ તમારાં દર્શન રૂપી વાદળની આકાંક્ષાથી ચતુર બની છે, અને સંસારના વિષયોમાં તૃપ્તિ માનવાને બદલે જે તમારાં સ્વરૂપ-દર્શનની તૃષાથી ભરપૂર છે, તેમના હૃદયના સુખદાયક નિવાસસ્થાનમાં

સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે હે રામ, તમે વાસ કરો. તમારા નિર્મળ યશ તથા ગુણરૂપી મોતીને જેમની જીભ હંસિની બની આરોગે છે તેમના દિલમાં વાસ કરો.'

એ વચનોથી કહી બતાવાયું છે કે ઈશ્વરના નામસ્મરણ, સંકીર્તન અને કથાશ્રવણનો રસ ભક્તે વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં કેળવવો જોઈએ, ઈશ્વર સિવાયની બીજી કોઈ સાંસારિક વસ્તુનો સ્વાદ હૃદયમાં નહિ રહેવો જોઈએ. ઈશ્વરનાં દર્શન માટે જ એનું અંતર આતુર હોય. એ જ એના જીવનનું એક માત્ર વ્રત તથા સુખ હોય. એ ઉપરાંત, આગળ કહેવામાં આવે છે :

"સુંદર દેવસ્થળોમાં જઈને જે એમની સુવાસ લે છે, તમને અર્પણ કરી જે ભોજન કરે છે, તમારી પ્રસાદીરૂપે વસ્ત્રો તથા આભૂષણો ધારણ કરે છે, દેવ, ગુરુ તથા બ્રાહ્મણને જોઈને પ્રેમ તથા નમ્રતાપૂર્વક મસ્તક નમાવે છે, જેમના હાથ ઈશ્વરની સેવાપૂજા કરે છે અને ઈશ્વર વિના જેમના દિલમાં બીજા કોઈનો ભરોસો નથી; જે તીર્થનો આનંદ લે છે, તેમને પૂજે છે, તમારા મહામંત્રનો જપ કરે છે, દાન દે છે, તમારા કરતાં ગુરુને અધિક માનીને સેવે છે અને સૌની પાસેથી ઈશ્વરના પરમ પ્રેમની માગણી કરે છે, તેમના મનરૂપી મંદિરમાં તમે વાસ કરો."

એ વચનોમાં પેલો સનાતન સંદેશ વહેતો કરવામાં આવ્યો છે કે ભક્તની પ્રત્યેક ક્રિયા–પ્રક્રિયા અથવા તો એનો સમગ્ર વ્યવહાર ઈશ્વરમય બની જવો જોઈએ, ઈશ્વરીય ભાવથી ભરપૂર થઈ જવો જોઈએ, અથવા ટૂંકમાં કહીએ તો ઈશ્વરની સાથે એના મનની વૃત્તિનું સતત, એકધારું, અખંડ અનુસંધાન બન્યું રહેવું જોઈએ. ત્યારે એના પર ઈશ્વરની સંપૂર્ણ કૃપા થઈ શકે.

ઈશ્વરની કૃપાની આશા રાખનાર ભક્તનું જીવન નિર્મળતાના કેવા મોટા નમૂનારૂપ હોવું જોઈએ એનો ઉલ્લેખ કરતાં મુનિએ કહી બતાવ્યું છે :

"જે કામ, ક્રોધ, મદ, અભિમાન, લોભ, મોહ, ક્ષોભ, રાગ અને દ્વેષથી મુક્ત છે, તથા દંભ, કપટ ને છળથી રહિત છે, એના હૃદયમાં હે રામ, તમે વાસ કરો. જે સૌના પર સ્નેહ રાખે છે, સૌનું સારું કરે છે, સુખમાં દુઃખમાં, નિંદા ને સ્તુતિમાં મનને સરખું રાખે છે, જે વિચાર કરીને સત્ય વચન બોલે છે, સૂતાં, જાગતાં જેને તમારું શરણ છે અને તમારા વિના જેને બીજી ગતિ નથી, જે પરસ્ત્રીને માતા જેવી તથા પરધનને વિષ જેવું માને છે, બીજાની સંપત્તિ જોઈને જે તમને માતાપિતા, સ્વામીસખા અને જીવનનું સર્વસ્વ માને છે, એના મનરૂપી મંદિરમાં હે રામ, તમે સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે વાસ કરો."

"વળી, જે દુર્ગુણને બદલે સૌની અંદર ગુણનું દર્શન કરે છે, બ્રાહ્મણ તથા ગાયનું રક્ષણ કરે છે, જે નીતિમાં નિપુણ છે, પોતાના દોષ જુએ છે, સર્વપ્રકારે તમારો જ વિશ્વાસ રાખે છે, જેમને તમારા ભક્તો પર વધારે પ્રેમ છે, તેના અંતરમાં વાસ કરો. જાતિ, ધન, ધર્મ, સ્વજનસંબંધી અને ઘરનો ઘમંડ ને મોહ મૂકીને જે તમને જ હૃદયમાં ધારણ કરે છે, સ્વર્ગ નરક ને મોક્ષને સમાન સમજે છે, બધે તમારું દર્શન કરે છે, અને મન, વચન તથા કર્મથી તમને અનુસરે છે, તમારા વિના બીજી કોઈ વસ્તુની જેને ચાહના નથી, અને તમારી જ સાથે જેને સ્નેહ છે, તેના મનમાં સદાને માટે વાસ કરો અને તેના મનને જ તમારું ઘર કરો."

આમ વાલ્મીકિએ રહેવા માટે જુદાં જુદાં સ્થાન બતાવ્યાં.

એમનાં વચનો સાંભળી રામ હસવા માંડ્યા, એટલે વાલ્મીકિએ પોતાના વક્તવ્યની પૂર્ણાહુતિ કરતાં કહ્યું : "તમારા નિવાસને માટે ચિત્રકુટ સૌથી સરસ સ્થળ છે, માટે ત્યાં જઈને તમે વાસ કરો."

મુનિ વાલ્મીકિના એ શબ્દો કેટલા બધા સારગર્ભિત છે ! રામ સૌના હૃદયમાં રમનારા અથવા ચરાચરમાં વસનારા ઈશ્વરનું પ્રતીક છે. એમની પધરામણીથી પોતાનું જીવન પાવન થાય એવી ઈચ્છા કેટલાયને હોય છે. એ ઈચ્છાની પૂર્તિ ક્યારે થાય ? એને માટે કેવી અસાધારણ યોગ્યતા હોવી જોઈએ; અથવા તો પોતાના જીવનને કેવો આકાર આપવો જોઈએ, એનો સંકેત મુનિના એ શબ્દો ઉપરથી સહેલાઈથી મળી રહે છે. એ શબ્દોનો સંક્ષિપ્ત સાર એ જ છે કે ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારની ઈચ્છાવાળા માનવે પોતાનું સમગ્ર જીવન ઈશ્વરમય બનાવી દેવું જોઈએ. એ ઉપરાંત, તેણે પવિત્રતા તથા ઈશ્વરપ્રેમની મૂર્તિ બનવું જોઈએ.

ઈશ્વરને પોતાના કરવા ને સ્વયં ઈશ્વરના થવા કેવા પ્રકારની ઉત્તમોત્તમ લાયકાતની આવશ્યકતા છે તેનો પડઘો પાડનારા એ શબ્દો કેટલા બધા રહસ્યમય છતાં પણ સાદા, સીધા ને સચોટ છે ? જીવનમાં એનો અનુવાદ ના કરાવાને પરિણામે જ ઈશ્વરની પાસે પહોંચીને જીવનને સાર્થ, સફળ ને સુખમય કરવાની આકાંક્ષાની પૂર્તિ નથી થઈ શકતી, એ સહેજે સમજી શકાય તેવું છે.

—શ્રીયોગેશ્વરજી

॥ જીવતાંનું વધારે ધ્યાન રાખો ॥

શ્રાદ્ધ એટલે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામાં આવતી ક્રિયા એવો સામાન્ય અર્થ કરી શકાય. પરંતુ શ્રાદ્ધની ક્રિયા વધારે જીવંત નહિ પરંતુ મૃત મનુષ્યોને માટે જ કરવામાં આવે છે, અથવા તો મૃત આત્માઓની સાથે જ સંબંધ રાખે છે, એટલે એ મરણોત્તર ક્રિયા છે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક તો કરવામાં આવે જ છે, માટે શ્રાદ્ધ તરીકે ઓળખાય છે. મૃતાત્માની સદ્‌ગતિ માટે કે એને શાંતિ પહોંચાડવા સારું એનો આધાર લેવાય છે. એવી સદ્‌ગતિ તથા શાંતિને માટે ભાગવતસપ્તાહ કરાવવાની પ્રથા તો છે જ : ભાગવતમાં પણ એનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે : પરંતુ એની સાથે સાથે રામાયણમાં, મહાભારતમાં, ગીતામાં તથા ઉપનિષદમાં પણ એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે શ્રાદ્ધની પ્રથા એક પુરાતન પ્રથા છે એ વાત તો નક્કી છે. ઘણા જૂના વખતથી લોકહૃદયમાં એ એકધારો આદર પામતી ચાલી આવી છે. એ વાતની પ્રતીતિ પંચાંગમાં શ્રાદ્ધપક્ષનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે તેના પરથી સહેજે થઈ રહે છે.

મરણ પછી જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે મૃતાત્માને પહોંચે છે ખરી ? તેથી મૃતાત્માને સદ્‌ગતિ કે શાંતિ મળી શકે છે ? એટલું તો સાચું છે કે સંકલ્પમાં ભારે શક્તિ છે. એ એથી પ્રેરાઈને જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેમાં પણ ભારે બળ હોય છે. તે અવશ્ય ફળે છે. ખાસ કરીને સૂક્ષ્મ શરીરધારી જીવાત્માઓને તો તેનો લાભ જલદી મળે છે. છતાં પણ શ્રાદ્ધના વિષયનો વિચાર એ દૃષ્ટિએ કરવાને બદલે બીજી દૃષ્ટિએ કરવા જેવો છે, અને તે દૃષ્ટિ વધારે ઉપયોગી હોવાથી એ વિષયને આપણે બીજી રીતે ચર્ચીશું.

શ્રાદ્ધની ક્રિયામાં મોટે ભાગે ભોજનને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, અને શ્રાદ્ધનો સમસ્ત સાર એમાં જ સમાઈ જતો હોય એવું માનવા-મનાવવામાં આવે છે. પરંતુ એ પદ્ધતિ આપણે બદલવી પડશે. પ્રેતભોજનની ભારે ખરચાળ અને મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગની કરોડ ભાંગી નાખનારી કરુણ ક્રિયા જ તદ્દન બંધ કરવા જેવી છે તે તો ખરું જ, પરંતુ સાથેસાથે શ્રાદ્ધની પરંપરાગત ક્રિયાને નવું રૂપ આપવું પડશે. શ્રાદ્ધના દિવસે મૃતાત્માની શાંતિપૂર્વક વધારે સારી રીતે સ્મૃતિ કરી, તે સ્મૃતિમાંથી જીવનોપયોગી બોધપાઠ ગ્રહણ કરી, જીવનને વધારે સારો ને સુંદર ઘાટ આપવા તૈયાર થવું જોઈએ. એવે વખતે જીવનની વિશુદ્ધિને માટે કોઈ વ્રત લેવું જોઈએ, નક્કર કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવો જોઈએ, અને બાકીના બધા જ દિવસોમાં એને વફાદાર રહેવું જોઈએ. મૃતાત્માની એવી પ્રાણપ્રદાયક શક્તિસંચારક સ્મૃતિ કાયમની બની જવી જોઈએ અથવા તદ્દન સ્વાભાવિક થવી જોઈએ. એ ઉપરાંત, શ્રાદ્ધના અવસર પર બધું જ ધ્યાન ભોજન કરવા-કરાવવા તરફ આપવાને બદલે, એને એમાં જ શ્રાદ્ધકર્મની ઈતિ-કર્તવ્યતા સમજવાને બદલે, એ કર્મનો આધાર લઈ અને એને નિમિત્તરૂપે બનાવી, જુદી જુદી રીતે બીજાની સેવા કરવા તૈયાર થવું જોઈએ. એવી સેવામાં કેટલીય લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ કરી શકાય છે. વિદ્યાર્થીઓને, ગરીબોને, વિધવાઓને મદદ કરવી, પરબ બંધાવવી, તથા સ્કૂલ, ધર્મશાળા તથા દવાખાના જેવી સંસ્થાઓમાં સહાય કરવી, એવી બધી પ્રવૃત્તિઓ એના ઉદાહરણરૂપ છે. મતલબ કે શ્રાદ્ધને નિમિત્તરૂપ બનાવીને માણસે પોતાના ગજા પ્રમાણે બીજાને મદદરૂપ થવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

ખરી રીતે જોઈએ તો સેવા માણસને માટે રોજ-બ-રોજની સ્વાભાવિક ક્રિયા બની જવી જોઈએ. એના અનુષ્ઠાનને માટે શ્રાદ્ધ જેવા કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગની પ્રતીક્ષા કરવાની ના હોય. જીવનની પ્રત્યેક પળ તથા ક્રિયાપ્રક્રિયા એને માટે શ્રાદ્ધરૂપ અથવા શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામાં આવતા સત્કર્મરૂપ બની જવી જોઈએ. શ્રાદ્ધપક્ષમાં જ સત્કર્મ કરી શકાય એમ માનીને એણે શ્રાદ્ધપક્ષ સુધી બેસી રહેવું ના જોઈએ. છતાં પણ કેટલાક લોકો એવા હોય છે જે પુણ્ય, દાન, ધર્મ કે સત્કર્મને માટે કોઈક નિમિત્તની આશા રાખે છે. કોઈ નિમિત્ત કે અવસર આવે ત્યારે જ ધારે વિશાળ, ઉદાર કે સેવાપરાયણ બની શકે છે. એવા લોકોને માટે પણ શ્રાદ્ધનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. કોઈ પણ દિવસે કોઈને કશું જ ના આપનાર માણસ પણ શ્રાદ્ધને દિવસે, ભલે ગમે તેવા વિચારથી પ્રેરાઈને પણ, બ્રહ્મભોજન કરાવે છે તથા વસ્ત્રાદિનું દાન દે છે. એવી રીતે એને યાદ કરાવવામાં આવે છે કે એણે એકલપેટા નથી બનવાનું, પરંતુ જે સમાજમાં એ રહે છે એને પણ ઓછેવત્તે અંશે, યથાશક્તિ, મદદરૂપ થવાનું છે. એ રીતે વિચારતાં શ્રાદ્ધનું મહત્ત્વ ધાર્યા કરતાં ઘણું મોટું છે.

એક બીજી વિશેષ વાત પણ વિચારવા જેવી છે. માણસો મરેલાંને સદ્ગતિ ને શાંતિ આપવા સારુ શ્રાદ્ધ કરે છે, પણ જીવતાં માણસો પ્રત્યે કેવો વ્યવહાર કરે છે ? એમની ગતિ તથા શાંતિ અને એમના આત્માના સંતોષ માટે જે કાંઈ કરવું ઘટે એ બધું એ કરે છે ખરા કે ? બધા જ માણસો એવાં કામો કરે જ છે એવું નહિ કહી શકાય. માતા, પિતા, પતિપત્ની કે ભાઈબેન જ્યારે જીવતાં હોય છે ત્યારે તેમની સાથે ભાગ્યે જ સારો સંબંધ

રાખવામાં આવે છે. કેટલીક વાર તો એમને સારાં, પૂરતાં વસ્ત્રો ને સારો ખોરાક પણ નથી આપવામાં આવતો. એમની સામે બોલવામાં આવે છે, એમની મર્યાદાનું પાલન નથી થતું, અને એમના જીવનને ક્લેશમય કરવામાં ભાગ લેવાય છે. પરંતુ એ મરે છે પછી એમની પાછળ ચોરાશી થાય છે, ભોજન કરાવાય છે, ને વસ્ત્રો વહેંચાય છે. એવાં શ્રાદ્ધ ક્યાં લગી પહોંચે ને કોનો ઉદ્ધાર કરે ? મરેલાંને કે જીવતાંનો કોઈનોય નહિ. મૃતાત્માની પાછળ શ્રાદ્ધ થાય તે ભલે, પરંતુ જીવતાંનું વધારે ધ્યાન રાખવાની અને એમની સાથે સારા સંબંધો પ્રસ્થાપિત કરીને એમના આત્માને સુખ, શાંતિ અથવા આનંદ આપવાની અને એને માટે પ્રામાણિક પ્રયાસ કરવાની આપણી પહેલી ફરજ છે. એમની ગતિ જીવનમાં જ થાય અને એમનું જીવન સુખમય રીતે પસાર થાય તે માટે બનતું બધું જ કરી છૂટીએ તો મરણોત્તર ક્રિયાની જરૂર ભાગ્યે જ રહે. પરંતુ આજે તો ઊંધી ગાડી ચાલે છે. જીવતાંની ઉપેક્ષા થાય છે, એમની પ્રત્યે ઉદાસીનતા સેવાય છે, એમનું જોઈએ તેટલું ધ્યાન નથી રખાતું, અને તે મરે પછી લોકલાજથી પ્રેરાઈને, લોકોમાં યશસ્વી થવા, કે ગમે તે કારણે, તેમની પાછળ ભાતભાતની ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. શ્રાદ્ધની ક્રિયા એવી રીતે યાંત્રિક, પરંપરાગત કે નિર્જીવ બની ગઈ છે. એના પ્રવાહને પલટાવીએ અને એના રહસ્યને સમજીને એને વધારે ને વધારે સજીવ, સારવાહી કે જીવનોપયોગી બનાવીએ તો જ તેમાંથી મદદ મળી શકે. જીવનવ્યવહારને જીવન દરમિયાન જ ઉત્તમ બનાવવાની એ વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે.

—શ્રીયોગેશ્વરજી

॥ બીજાને માટે જીવવાનો મહામંત્ર ॥

જીવનના પરમ પવિત્ર પુરુષાર્થ, પરમઅર્થ કે પરોપકારનું પ્રતિપાદન કરતાં સુંદર, સરસ, પ્રેરક શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે :

સરવર તરવર સંતજન ચોથા વરસે મેહ,
પરમારથ કે કારને ચારો ધરિયા દેહ.

સરવર અને સરિતાનું સમસ્ત સલિલ સંસારને માટે છે. એનો લાભ માનવ કે માનવેતર કોઈ પણ પ્રાણી લઈ શકે છે. પોતાના સલિલ પર સરવર કે સરિતાનો એકાધિકાર નથી હોતો, પોતાના વિશાળ જળભંડારને પોતાના વ્યક્તિગત સુખ માટે વાપરવાને બદલે એ સમષ્ટિગત સુખ શાંતિ અને સમૃદ્ધિને માટે સમર્પે છે, સૃષ્ટિને સશ્ય-શ્યામલા કરવા માટે, હરીભરી બનાવવા માટે, પોતાનો ફાળો પ્રદાન કરે છે. વૃક્ષનું જીવન પણ બીજાને માટે ઉપયોગી થાય છે. એની છાયા, એનાં પર્ણ, પુષ્પ, ફળ તથા કાષ્ઠ બીજાને માટે જ વપરાય છે. વૃક્ષ પણ પોતાની સમસ્ત સાધનસામગ્રી કે સંપત્તિ દ્વારા વિશ્વનું બની જાય છે. એટલા માટે તો વિદ્વાનોએ વૃક્ષની પાસેથી પદાર્થપાઠ લેવાનો સંદેશ આપ્યો છે. મેઘ પણ પોતાના જીવનધનને સમર્પીને સૃષ્ટિની સેવા-સહાયતા કરે છે. મેઘ વિનાની સૃષ્ટિની કલ્પના પણ નથી કરી શકાતી. મેઘ જગતને માટે પ્રત્યક્ષ દેવતાનું કામ કરે છે. અસાધારણ આશીર્વાદરૂપ બને છે. પરમાત્માના પરમ કૃપાપાત્ર અથવા પરમાત્માની પરમ કૃપાને પામવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરનારા સંતો પણ તન મન વચન દ્વારા સમસ્ત જીવનને અન્યના અભ્યુદયના મહાયજ્ઞની આહુતિ જેવું બનાવી દે છે. એમનું સમસ્ત જીવન સમાજનું થઈ જાય છે. આપણે પણ એ ચારે પરમાર્થીઓની જેમ આપણા જીવનને પરમાત્માનું સમજીને પરમાત્માની સૃષ્ટિની સુખાકારી, શાંતિ, સમૃદ્ધિ ને સમુન્નતિના

કાર્યમાં લગાડી દેવું જોઈએ. જીવન સમાજને સમર્પિત કરવું જોઈએ, અને સમાજને માટે જીવાવું જોઈએ. પરમાર્થ અથવા સમાજની સહાયતા એ આપણો જીવનમંત્ર બની જવો જોઈએ. આપણી પાસે જે પણ ધન હોય, બળ હોય, વિદ્યા હોય, અધિકાર પદ પ્રતિષ્ઠા કે સત્તા હોય તે દ્વારા આપણે અન્યને ઉપયોગી થવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.

બીજાને ઉપયોગી થવાની શુભ પ્રવૃત્તિનો આધાર લેવાથી લાંબે ગાળે આપણને જ લાભ થાય છે. આપણું હૃદય વિશાળ બને છે, ઉદાર થાય છે, સંવેદનશીલ તથા સહાનુભૂતિ-સંપન્ન થતું જાય છે. અને અંતે આપણી આજુબાજુના સૌમાં, હૃદયની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ સધાતાં, આપણે ઈશ્વરદર્શન પણ કરી શકીએ છીએ. બીજાને માટે જીવવાની એક જ સાધના અન્ય સાધનાના ફળને પ્રદાન કરનારી અને જીવનને ઉજ્જવળ બનાવનારી થઈ પડે છે.

આજે આપણે અન્યને માટે જીવનારા, બીજાને માટે પોતાના સ્વાર્થને ગૌણ ગણીને તિલાંજલિ આપનારા માનવોની આવશ્યકતા છે. એવા મજૂરો ને માલિકો, ડૉક્ટરો, વકીલો, શિક્ષકો, સેવકો, રાજનીતિજ્ઞો, પ્રધાનો ને સભાસદો, વેપારીઓ, સૈનિકો, જીવનનાં સઘળાં ક્ષેત્રોમાં રહેતા સેવાભાવી માનવોની આવશ્યકતા છે. આપણા દેશના અભ્યુત્થાનને માટે બીજાને સમર્પિત થવાની ભાવનાને દૃઢીભૂત બનાવવાની આવશ્યકતા છે. આપણે સૌ આપણે માટે જીવીએ છીએ. તેમ અન્યને માટે પણ શ્વાસ લેતાં ને કાર્ય કરતાં શીખીએ તો સમાજનું ચિત્ર બદલાઈ જાય, સમાજની કાયાપલટ થઈ જાય. આપણે જેવા સુખી સુસમૃદ્ધ સમાજની અપેક્ષા રાખીએ છીએ એવા સુખી સુસમૃદ્ધ સમાજની પ્રસ્થાપનામાં વાર ના લાગે. આપણો આજનો મહામંત્ર બીજાને માટે જીવવાનો, કાંઈક કરી છૂટવાનો, હોવો જોઈએ.

—શ્રી યોગેશ્વરજી

॥ સાચા સંતોને ઓળખતાં શીખો ॥

સાધુ, સંન્યાસી, ઉપદેશક કે ત્યાગી કાંઈ એક જાતના હોય છે ? એ અનેક જાતના અથવા તો બહુરૂપી હોય છે. પેલા ભક્તકવિએ પોતાની સાદી સીધી ભાષામાં કહ્યું છે તેમ 'કોઈ નાઠા રાંડોને રોષે, કોઈને ના મળી નારી, કોઈ કરજે, કોઈ ઝગડે નાઠા, કેમ રીઝે ગિરિધારી ?' એ પ્રમાણે ત્યાગ કરવાનાં કારણો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. મોટા ભાગના ત્યાગ તો મનની નબળાઈને લીધે તથા દુન્યવી કારણોને લીધે જ થતા હોય છે. વિવેક અને વૈરાગ્યના પીઠબળવાળા ત્યાગ કે સંન્યાસ તો કોઈક જ હોય છે અને એ જ હકીકત ત્યાગના આશયને પણ લાગુ પડે છે. એકાંતવાસ કરીને સાધના કે તપસ્યાનો આશ્રય લેવા, જ્ઞાનોપાર્જન કરવા, બંધનોમાંથી મુક્ત મેળવવા, ઈશ્વરદર્શન કરવા અથવા તો પોતાનું ને બીજાનું શ્રેય સાધવા માટે કરતા ત્યાગ પણ કોઈક વિરલ જ હોય છે. વધારે ભાગના ત્યાગ તો લૌકિક લાલસાઓને નજર સામે રાખીને થતા હોય છે. એવા અધકચરા ત્યાગનો આધાર લેનારા પાસેથી ગિરિધારીને રીઝવવાની આશા રાખી જ કેવી રીતે શકાય ? એમને ગિરિધારી કે પરમાત્માની પડી છે જ ક્યાં ? પરમાત્માની સાથે એમને કોઈ જાતનો સંબંધ જ ક્યાં છે ? એમના અંતરમાં લૌકિક ઈચ્છાઓ, લાલસાઓ કે વાસનાઓ તેમ જ વિષયની રસવૃત્તિઓનું તાંડવનૃત્ય થતું હોય છે. એટલે પછી ત્યાગનો અંચળો ઓઢ્યા પછી પણ એની પૂર્તિ માટે જ એ પુરુષાર્થ કરે છે.

પ્રયોગો

એવા સાધુસંન્યાસી કે ત્યાગ દેશમાં ઓછા જોવા નથી મળતા. અનેક પ્રકારની યુક્તિપ્રયુક્તિ કરીને, પ્રલોભનો આપીને, બીક બતાવીને કે દાવપેચ અજમાવીને ભોળા અથવા તો બિનઅનુભવી લોકોને તે પોતાના પ્રભાવમાં લે છે અથવા તો છેતરે છે, ને કેટલીક વાર તો પોતાની જાતને પ્રગતિવાદી, સંસ્કારી કે સુશિક્ષિત માનનારા લોકો પણ તેમની જાળમાં ફસાઈ જાય છે. લોકોને બહારના વેશ, વૈખરી વાણી કે બીજી વિદ્યાના હેરત પમાડે તેવા પ્રયોગોથી આંજી નાખવાની કળામાં તે કુશળ હોય છે. જો જરાક પણ ગાફેલ રહેવામાં આવે તો તેમનો સંગ મુસીબત પેદા કર્યા વિના નથી રહી શકતો.

ચમત્કાર

આ સંબંધમાં તાજેતરમાં જ બનેલી એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના નથી રહી શકતો. અમદાવાદની બાજુના એક ગામમાં એક શ્રીમંતને ઘેર એક સાધુ આવ્યા. ભગવાં વસ્ત્રધારી સાધુને જોઈને સૌએ પ્રણામ કર્યા. એમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. સાધુને પૂછ્યું : બાપજી, ક્યાંથી આવો છો ? બાપજીએ કહ્યું : 'ગિરનારના જંગલમાંથી. ગિરનારના જંગલમાં એક ગુફા છે તેમાં બાર વરસ તપ કરીને મેં સિદ્ધિ મેળવી. પછી થયું કે, લોકકલ્યાણ કરું તો સારું, એટલે કેટલાંય સ્થળોમાં ફરતો ફરતો અહીં આવી પહોંચ્યો છું. જુઓ મારો ચમત્કાર.'

સાધુએ પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો તો બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે એમની હથેળીમાં સાકર આવી ગઈ. એ સાકરનો પ્રસાદ સૌને વહેંચવામાં આવ્યો. સાધુએ કહ્યું : આ પ્રસાદથી તમારું દુઃખદર્દ દૂર થશે.

ગામના સૌથી મોટા વેપારીનું આ ઘર હતું. એ તો આ જોઈને સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા ને કહેવા માંડ્યા : મારાં પૂર્વનાં પુણ્યો ફળ્યાં ત્યારે જ તમારો મેળાપ થયો. તમારા રહેવાથી મારું ઘર પાવન થશે. તમે મારા ઘરમાં જ વાસ કરો.

બધું બમણું કરો

સાધુને તો જોઈતું'તું તે મળી ગયું. બે-ત્રણ દિવસમાં તો એમના કહેવાથી વેપારીને ખબર પડી કે એમની પાસે કોઈક પ્રયોગ છે જેની મદદથી એ ઘરેણાં તથા રૂપિયાને બમણા કરી શકે છે. વેપારીની વૃત્તિ હાલી ઊઠી. એ લોભી હતો. એટલે સાધુની સાથે સંતલસ કરીને એણે સાત દિવસનો પ્રયોગ કરવાની ગોઠવણ કરી અને એ પ્રયોગ માટે ચાલીસ તોલા સોનાનાં ઘરેણાં તથા ચાલીસ હાજર રૂપિયા રોકડા આપ્યા. સાધુએ કહ્યું કે સાત દિવસમાં બધું બમણું થતાં લીલાલહેર થઈ જશે. વેપારી આનંદ પામ્યો ને બોલ્યો : આ બધું બમણું થાય એ પછી ફરી પ્રયોગમાં બેસજો ને તેને પણ બમણું કરી આપજો. સાધુએ સંમતિ આપી.

ગુમ !

એકાંત અને શાંત સ્થાનમાં પ્રયોગ શરૂ થયો. સાધુમહારાજ આખો દિવસ ઓરડામાં જ રહેતા. કેવળ શૌચાદિ ક્રિયા માટે બહાર નીકળતા. પરંતુ છઠ્ઠે દિવસે સવારે બહાર જ ના નીકળ્યા. વેપારીએ તપાસ કરી તો એ દેખાયા જ નહિ. ઓરડો ખાલી હતો અને પ્રયોગ માટે રાખેલી સામગ્રી પણ ગુમ થયેલી. પાંચમે દિવસે રાતે જ લાગ જોઈને સાધુ મહારાજ નાસી ગયેલા. વેપારીએ બધે તપાસ કરી. ઠેઠ અમદાવાદ સુધી જઈ આવ્યા, પરંતુ કશું ના વળ્યું. સાધુનો પત્તો ના લાગ્યો.

લોભવૃત્તિ

આવા અને આને મળતા બીજા પ્રસંગો સમાજમાં નથી બનતા એમ નહિ. એ બધા પ્રસંગોના મૂળમાં ડોકિયું કરીને જોશો તો માણસની લોભવૃત્તિ કામ કરતી દેખાશે. એને લોભવૃત્તિ કહો કે લાલસા ને કામનાનું નામ આપો, બધું એક જ છે. એ વૃત્તિથી પ્રેરી ને કોઈ પણ પ્રકારના પરિશ્રમ વિના, ઓછામાં ઓછા વખતમાં વધારેમાં વધારે લાભ થતો હોય તો તેને મેળવવાની માણસ ઈચ્છા રાખે છે. એક બીજું મનોવૈજ્ઞાનિક કારણ પણ આવા પ્રસંગો પાછળ કામ કરી રહ્યું છે. દુનિયામાં દુઃખ વધ્યાં છે, રોગ વધ્યા છે, અછત આફત કે ચિંતા તેથી તૃષ્ણા પણ વધી છે, એને લીધે માણસોનો એક નોંધપાત્ર વર્ગ એવા સાધુસંતો તથા કરામત કરનારાઓની શોધમાં રહે છે જે ફક્ત આશીર્વાદ આપીને, “જા બેટા, ઐસા હોગા” જેવાં પ્રતીતિજનક વચન કહીને, ભસ્મ કે પ્રસાદ આપીને, દોરાધાગા કરીને, કે પુરશ્ચરણ અથવા અનુષ્ઠાનનો આશ્રય લઈને એમનાં દુઃખદર્દ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં દૂર કરી દે અને એમને સર્વ પ્રકારે સફળ-મનોરથ કરી દે. જો માણસ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં સંતોષી રહેતાં અને મિથ્યા વહેમોને તિલાંજલિ આપીને પોતાની રીતે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરતાં શીખે તો એવી વ્યક્તિઓનો શિકાર થઈને બરબાદ ના બને. જે લોકો સાધુનો સ્વાંગ ધરીને અથવા સંસારી સ્વાંગમાં રહીને પોતાના પાર્થિવ હેતુઓની સિદ્ધિ માટે પ્રજાની સાથે એવા અધમ ખેલો ખેલી રહે છે તેમણે સમજવું જોઈએ કે તે સાચા ધર્મને અને ધાર્મિક વિશ્વાસને ભારે નુકશાન કરી રહ્યા છે. પ્રજાની ઉપર એમની અસર ઘણી જ ખરાબ પડે છે ને સારા સાધુઓ તથા સારી વ્યક્તિઓ તરફ પણ એમને લીધે શંકાથી જોવાય છે. પોતાના જીવન દ્વારા એ સમાજની ભારે કુસેવા કરી રહ્યા છે.

સાચા સાધુસંતો

પ્રજાએ પણ ધર્મની સાચી દૃષ્ટિ કેળવવાની જરૂર છે. સત્ય અને અસત્ય તથા શુભ અને અશુભને સમજવાની શક્તિ ખીલવવાની છે જેથી અસત્ય અને અશુભના શિકાર ના થવાય અને સત્ય તથા શુભથી વંચિત ના રહેવાય. જે સાચું છે એની આપણે હાથે અવગણના ના થાય ને જે ખોટું છે તેને ઉત્તેજન ના અપાય તેનું ધ્યાન રાખવાનું છે. એને માટે આદર્શ કે સાચા સાધુસંત કે પુરુષોને ઓળખતાં શીખવાનું છે. બધાં જ ધર્મશાસ્ત્રો એ બાબતમાં સહમત છે કે સાચા સાધુસંતો દૈવી સંપત્તિની મૂર્તિ જેવા અથવા તો સદ્‌ગુણ, સદ્‌વિચાર ને સત્કર્મની સૌરભથી ભરેલા હોય છે. અંદરની ને બહારની નિર્મળતા તેમનું મુખ્ય લક્ષણ હોય છે. વળી તે પોતાનાં મન અને પોતાની ઈન્દ્રિયોના સ્વામી હોય છે કે પછી સ્વામી થવાની પ્રામાણિક કોશિશ કરે છે. તે ઉપરાંત એમનામાં સંસારના વિષયોની રસવૃત્તિ, અહંતા, મમતા તથા આસક્તિનો અભાવ હોય છે. પરમાત્મા જ એમના જીવનના એકમાત્ર આરાધ્ય કે આદર્શ હોય છે. એમના પવિત્ર પ્રેમથી પોતાના પ્રાણને પરિપ્લાવિત કરીને પોતાના તથા બીજાના હિત માટે એ જીવતા હોય છે. એને પરિણામે એ શાંતિ, પ્રસન્નતા, નિર્ભયતા ને જ્ઞાનની મૂર્તિ બની જાય છે. સર્વ પ્રકારનાં છળકપટ અને અનર્થથી મુક્તિ મેળવી ચૂકેલા એ સંતો પોતાનાં વચન ને વર્તન દ્વારા બીજાને પણ તેવા થવાની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. સાચા સંતપુરુષોની એ આદર્શ કલ્પનાછબિને નજર સામે તાજી રાખવાથી ભળતા નામધારી લેભાગુ વ્યક્તિઓમાં નહિ ફસાવાય, અને સાચા સાધુસંતોને ઓળખી એમનો સમાગમ કરીને ધન્ય થવાશે.

—શ્રીયોગેશ્વરજી

॥ સંતોનો મેળાપ ॥

બે ત્રણ દિવસની જ વાત છે. રોજના ક્રમ પ્રમાણે સાંજે હું ગંગાકિનારે ફરવા ગયો હતો. ત્યાં એક મુસાફર ભાઈની મુલાકાત થઈ. તેમની સાથે વાત નીકળતાં તેમણે કહ્યું : 'મારો વિચાર ઉત્તરકાશી અથવા દેવપ્રયાગ જવાનો છે. કોઈ સારા સંતમહાત્માના દર્શનની મારી ભાવના છે. તેથી જ હું હિમાલયના આ પ્રદેશમાં આવ્યો છું. દેવપ્રયાગ કે ઉત્તરકાશીમાં મને કોઈ સારા મહાત્માનું દર્શન થઈ શકશે ? ત્યાં તો કેટલાય સિદ્ધ પુરુષો રહે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે.'

મેં કહ્યું : "દેવપ્રયાગમાં કોઈ સારા મહાત્મા રહેતા હોય એવો મને ખ્યાલ નથી. ત્યાં ભાગ્યે જ કોઈ સાધુમહાત્મા રહે છે. ઉત્તરકાશીમાં તમને સંતમહાત્માના દર્શનનો લાભ જરૂર મળશે. પણ તેમના દર્શનથી તમને સંતોષ કે શાંતિ મળશે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. અત્યારે વખત કેવો છે તે તો તમને ખબર છે. આ વખતમાં શુદ્ધ ને સંયમી થઈને પ્રભુપરાયણ જીવન જીવનારા થોડા છે. હિમાલયમાં પણ તેમની સંખ્યા થોડી છે. આ બાજુ અભ્યાસી ને વિદ્વાન સંતપુરુષો મળે છે. પણ તપસ્વી, અનુભવી ને સાધના કરનારા પુરુષો બહુ થોડા છે. તેવા પુરુષો ભાગ્યે જ મળે છે. તેમને ઓળખવાનું કામ પણ કઠિન છે. સંભવ છે કે ઉત્તરકાશી તરફ તેવા કોઈ મહાત્મા મળી જાય. તમારી ઈચ્છા હોય તો ત્યાં જવામાં હરકત નથી. સ્થાન સારું છે. કુદરતી સૌન્દર્ય પણ વરસાદને લીધે અત્યારે સારા પ્રમાણમાં ખીલ્યું હશે. તમને આનંદ આવશે ને પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળશે."

મારા શબ્દો સાંભળીને તે ભાઈ પ્રસન્નમુખે વિદાય થયા. તે ઉત્તરકાશી ગયા કે નહિ તેની મને ખબર નથી. પણ તેમની

સાથેની વાતચીત પછી ઉત્તરકાશીના નિવાસ દરમ્યાન મને થયેલા સંત મહાત્માના અનુભવ મારા સ્મૃતિપટ પર ફરીવાર તાજા થયા. સંતમહાત્મા વિશે તે ભાઈને મે જે અભિપ્રાય આપ્યો હતો તેની પાછળ મારા ઉત્તરકાશીના ને તે પછીના જીવનના વિશાળ અનુભવનું પીઠબળ હતું. ઉત્તરકાશી જતાં પહેલાં મેં સાંભળ્યું હતું કે ત્યાં ઘણી ઊંચી કોટિના વિરકત ને તપસ્વી મહાત્માઓ નિવાસ કરે છે. પરંતુ ત્યાંના પ્રત્યક્ષ અનુભવ પછી મને તે વાત અતિશયોક્તિ ભરેલી લાગી. ઉત્તરકાશી કે ગંગોત્રી જેવા સ્થળોમાં વાસ કરવા માત્રથી કોઈ તપસ્વી કે વિરકત નથી થઈ જતું અથવા કેવળ કૌપીન ને કંથા ધારણ કરવાથી કે કરપાત્રી થવાથી પણ કોઈને માનવામાં આવે છે તેમ, જીવનમુક્તિપદ નથી મળી જતું વિરક્તિ ને જીવનમુક્તિમાં મુખ્ય ભાગ મન ભજવે છે : એટલે માણસના બાહ્ય રૂપરંગ ગમે તેવા હોય તો પણ, તેનું મન શામાં રમે છે, પરમાત્મામાં કે સંસારમાં, ને તેના વિચારો ને વૃત્તિનું સ્વરૂપ કેવું છે, તેનું નિરીક્ષણ કરવું પડે છે. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને તે અહંકાર ને મમતા તથા વિષયાસક્તિથી મુક્ત થયો છે કે કેમ તે પણ જોવું પડે છે. તે વિના કોઈ ચોક્કસ અભિપ્રાય આપી શકાતો નથી. તે દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મને ઉત્તર કાશીમાં ઉત્તમ કોટિના સંતો બહુ વિરલ દેખાયા. જેમ ઋષિકેશમાં જોવા મળેલું તેમ ત્યાં પણ વિદ્વાનોની સંખ્યા સારી દેખાઈ. પણ સાધનામાં રસ લેનારા કે સાધના કરીને શાંતિ મેળવી ચૂકેલા પુરુષો બહુ ઓછા દેખાયા. તેવા પુરુષોના સમાગમથી મને આનંદ થતો. તેમાંથી બેચારનો ઉલ્લેખ અસ્થાને નહિ ગણાય.

ઉત્તરકાશીમાં વિશ્વનાથ મહાદેવનું સુંદર સ્થાન છે. તેમાં નાની સરખી કુટિયા કરીને એક મહાત્મા રહેતા. તે નાગાજીના નામે ઓળખાતા. શરીરપર કૌપીન ને ભસ્મ વિના તે બીજું કાંઈ

રાખતા નહિ. તેમને માથે મોટી જટા હતી તેમનું શરીર તદ્દન કૃશ દેખાતું. એકવાર કોઈના કહેવાથી ક્ષેત્રમાં ભિક્ષા લેવા જતી વખતે મેં તેમની મુલાકાત લીધી. તેમણે મારો સસ્મિત સત્કાર કર્યો ને સંકેતથી મારી સાથે થોડી વાતચીત કરી. તેમણે વરસોથી મૌનવ્રત લીધું હતું. તેથી તેમની સાથે ખુલ્લી રીતે વાતચીત કરી શકાય તેમ ન હતું. પરંતુ તેમને જોઈને મને તેમને વિશેષતાની ખાત્રી થઈ ને તેમના પર પ્રેમ થયો. પછી તો અવારનવાર તેમની પાસે જવાનું ચાલુ રહ્યું. પરિણામે તે પણ મને પ્રેમભાવે જોવા લાગ્યા. તેમને ક્ષેત્રમાંથી મદદ મળતી. તેથી તે રસોઈ હાથે જ બનાવી લેતા. તેમની કુટિયામાં અગ્નિ જાગ્રત જ રહેતો. ક્ષેત્રમાં જતી વખતે બીજા પણ કેટલાય સાધુમહાત્મા તેમની પાસે આવતા. મેં પણ તેમની પાસે જવાનો સમય એ જ રાખેલો.

તેમના એક પ્રશંસક તરફથી સાંભળેલું કે તે રાતે સુતા નથી. આખી રાત લગભગ જાગતા જ રહે છે ને સાધના કરે છે. તે વાત સમજતાં મને મુશ્કેલી ના પડી. કેમકે મને તે દશાનો અનુભવ હતો. પાછલા થોડા મહિનાથી મેં પણ તેવી ટેવ પાડી હતી. નાગાજીની મુખાકૃતિ શાંત ને પ્રસન્ન રહેતી. આંખ પણ તેજસ્વી દેખાતી. તે પરથી અનુમાન કરી શકાતું કે તેમને સાધનામાં સારી અનુભવદશાની પ્રાપ્તિ થઈ હશે. મારા પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ ધીરેધીરે વધવા માંડ્યો. પછી તો કેટલીકવાર અમારે બપોરે પણ મળવાનું થતું. બપોરે કોઈવાર હું દૂધ પીવા બજારમાં જતો ત્યારે તે મને દૂરથી જોઈને મળવા આવતા ને મારી પાસે થોડીવાર બેસતા. મને જોઈને કોણ જાણે કેમ પણ તેમને આનંદ થતો. તેમની સાથે અવારનવાર જે થોડીઘણી સાંકેતિક વાતો થતી તે પરથી એક ઉત્તમ શ્રેણીના સંતપુરુષ છે તેની ખાત્રી થતી. તેમની વાતો અનુભવના પીઠબળવાળી હતી. એકવાર તેમણે

મને કહેવા માંડ્યું : 'સાધુપુરુષે બે વસ્તુને ખાસ સાચવવાની છે : જીભ અને ઉપસ્થ. જીભ અને ઉપસ્થના સંયમ વિના બધું નકામું છે. સાધુ જીવનનું કાંઈ મહત્ત્વ નથી રહેતું.'

આજે વરસો વીતી ગયાં છે તો પણ, તે મહાપુરુષે કહેલી એ ડહાપણ ભરેલી અનુભવવાણી હજી એવી ને એવી જ યાદ છે. ખરેખર, સાધુપુરષે જ નહિ પણ [જીવનની ઉન્નતિની ઈચ્છાવાળા કોઈયે પુરુષે એ શબ્દોને ખાસ યાદ રાખવા જેવા છે. જીભના વિષયમાં રસાસ્વાદ ને વાણી બંનેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બ્રહ્મચર્ય અથવા સંયમની મહત્તા તો લગભગ પ્રત્યેક ધર્મના મહાપુરુષે પોકારીપોકારીને કહી બતાવી છે. સ્ત્રી ને પુરુષ બંનેને માટે તેનું પાલન એક સરખું જરૂરી છે. જીભ અને ઉપસ્થ બંનેનો સંયમ શ્રમસાધ્ય છે. તે માટે સતત જાગૃતિ, આત્મનિરીક્ષણ અને પ્રભુપ્રાર્થનાનો આધાર આવશ્યક છે. તે ઉપરાંત સારા પુરુષો, સ્થળો ને ઉત્તમ પુસ્તકોનો સંગ પણ તેમાં સહાયકારક થઈ પડે છે. ગમે તેમ કરીને પણ તે સંયમનું વ્રત સાધકે લેવું જ જોઈએ. તે સંયમની સાધના કરવી જ પડશે. તે વિના આત્મિક ઉન્નતિની સાધના અધૂરી જ રહેશે.]

નાગાજીની ઈચ્છા એવી હતી કે હું ઉત્તર કાશીમાં જ કાયમ માટે રહી જઉં. તે ઈચ્છા તે મારી પાસે અવારનવાર વ્યક્ત પણ કરી બતાવતા. મારી ઈચ્છા પણ કૈંક એવી હતી. કેમકે ઉત્તરકાશીનું વાતાવરણ મને ફાવી ગયું હતું. પરંતુ ઈશ્વરની ઈચ્છા જુદી હતી. હવે પછીની ક્રમિક જીવનકથા પરથી તેની ખબર પડશે. એટલે ઉત્તરકાશીમાં મારે વધારે વખત રહેવાનું ના થયું. છતાં આજે એ સાચા સંતપુરુષની સ્મૃતિ મારા દિલમાં કાયમ છે ને તેમને માટેનો આદરભાવ પણ એવો જ છે. વરસો વીતી જાય, ને કોઈ કારણથી શરીરથી દૂર રહેવાનું થાય, તેથી

તેનો અંત કેવી રીતે આવે, ને તે કેવી રીતે દૂર થઈ શકે ? સંતોની સ્મૃતિ ને સંતોનો સ્નેહ તેમના સમાગમની પેઠે સદાયે સુખકારક ને શાંતિદાયક છે. તે તો વખતના વીતવાની સાથે વધે અને અમર રહે તેજ બરાબર છે.

ઉત્તરકાશીમાં તે વખતે એક બીજા ઊંચી શ્રેણીના સાધકનો સમાગમ થયા કરતો. તેમનું નામ મોતીલાલ બ્રહ્મચારી હતું. તે ગંગાના બીજા કિનારા પર એક નાનું સરખું ગામ હતું ત્યાં રહેતા. ઉત્તરકાશીમાં અવારનવાર આવતા ત્યારે મને અચૂક મળતા. તેમની ઉંમર તે વખતે ચાલીસેક વરસની હશે. પણ યોગાભ્યાસના પ્રભાવથી તે પચીસેક વરસના દેખાતા. તેમને યોગની સાધનામાં રસ હતો. તેમના જેવા ઉત્સાહી ને પુરુષાર્થી સાધકો બહુ ઓછા મળે છે. યોગની કેટલીક જરૂરી પ્રારંભિક તાલીમ લઈને તે હિમાલયમાં આવી પહોંચેલા, ને હવે ઉત્તરકાશીમાં સ્થાયી જેવા થઈ ગયેલા. રાતે બે વાગે ઊઠીને તે આસન ને પ્રાણાયામની જરૂરી સાધનામાં લાગી જતા. બપોરે એકવાર ભાત ને દૂધનું ભોજન કરતા. હાથે જ બનાવી લેતા. ઉત્તરકાશીથી થોડેક દૂર બ્રહ્મજી નામે એક યોગી રહેતા હતા. તેમની પાસેથી તેમને પ્રાણાયામની કોઈ ક્રિયાની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તેથી તેમને ખૂબ લાભ થયો હતો. ખાસ કરીને કુંભક કરવામાં અથવા પ્રાણવાયુને લાંબો વખત રોકી રાખવામાં તે પછી અણધારી સફળતા મળી હતી. તે મને કહેતા કે તે એક કલાક સુધી કુંભક કરી શકતા. કોઈ બીજું વિઘ્ન ના આવે, ને નિયમિત ક્રમ પ્રમાણે પ્રાણાયામનો વર્તમાન અભ્યાસ જો ચાલ્યા કરે, તો એક કે બે વરસમાં તે ત્રણ કલાકનો કુંભક કરી શકશે, એવી તેમની ગણતરી હતી. તે વાતને તો આજે વરસો વીતી ગયાં છે. તે અત્યારે ક્યાં છે તેની મને ખબર નથી. તેમની સાધના સતત ચાલુ રહી કે તેમાં કોઈ અણધારી આપત્તિ આવી પડી, તેની પણ

મને ખબર નથી. પરંતુ જો તેમની સાધના ચાલુ રહી હશે તો આજે તેમની અવસ્થા અત્યંત ઊંચી હશે એમાં સંદેહ નહિ. ઈ.સ.૧૯૪૪ના એ મોતીલાલ બ્રહ્મચારી આજે કદાચ એક મોટા અનુભવી યોગી બની ગયા હશે.

સાધનાનો માર્ગ કષ્ટસાધ્ય છે. તેમાં ભારે ઉત્સાહ, લગન, તાલાવેલી, શ્રદ્ધા ને પુરુષાર્થની જરૂર પડે છે. યોગની સાધના તો વળી વધારે કપરી છે. તેની સિદ્ધિ સારુ વરસો સુધી મહેનત કરવી પડે છે. બધા માણસોમાં એવી સતત ને દીર્ઘ મહેનત કરવાની શક્તિ નથી હોતી. એટલે બહુ ઓછા સાધકોને યોગનો માર્ગ પસંદ પડે છે, ને તેથી પણ ઓછા તેમાં સફળ થઈ શકે છે.

ઉત્તરકાશીમાં તે દિવસોમાં મને ગંગોત્રીમાં રહેતા પ્રસિદ્ધ મહાત્મા શ્રી કૃષ્ણાશ્રમના દર્શનનો લાભ મળ્યો. કૃષ્ણાશ્રમ તે વખતે ઉત્તરકાશી આવ્યા હતા, ને મારી પાસેની જ કુટિયામાં રહેતા. તે નગ્નાવસ્થામાં રહેતા ને મૌન રાખતા. તે સંસ્કૃત સારું જાણતા એમ કહેવાતું. મેં તેમની મુલાકાત લીધી ત્યારે તે કુટિયામાં પરાળ જેવા સૂકા ઘાસ પર બેઠા હતા. તેમની મુખાકૃતિ જટા ને દાઢીથી ભરેલી ને પ્રભાવશાળી હતી. એ તેમનું પહેલું દર્શન હતું. તે પછી થોડા જ દિવસમાં તે ગંગોત્રી જવા રવાના થયા. તેમની સાથે એક પર્વતીય સ્ત્રી પણ હતી. તે તેમની સેવા કરતી. તે વિશે વિશેષ ઉલ્લેખ આગળપર કરી શકાશે. અહીં તો આટલું જ.

ત્રણ સાધુપુરુષોની મુલાકાતથી મને આનંદ થયો. તે ઉપરાંત સ્વામી તપોવનજી ને પ્રજ્ઞાનાથજીના દર્શનનો લાભ પણ મળ્યો હતો. તે તેમની વિદ્વતા માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રજ્ઞાનાથજી યોગમાં પણ પુષ્કળ રસ લેતા દેખાયા. તે એક સારા યોગી તરીકે પણ વખણાતા.

—શ્રીયોગેશ્વરજી

॥ એક અજ્ઞાત મહાપુરુષનું સાક્ષાત્ દર્શન ॥

ઋષિકેશ છોડ્યે ત્રણેક મહિના થઈ ગયા હતા. ત્રણેક મહિનાનો સમય કાંઈ લાંબો સમય ના ગણાય. પણ તે દરમ્યાન થયેલા અનુભવો ખૂબ મોટા અને મહત્ત્વના હતા. જીવનમાં તેમણે નવી ને જુદી જ ભાત પાડી હતી. ઋષિકેશને છોડતી વખતે અંતરમાં જે અશાંતિ હતી તે હવે અદશ્ય થઈ ગઈ હતી. મન વધારે પ્રસન્ન થયું હતું અને આત્મવિશ્વાસ વધી ગયો હતો. ત્રણ મહિનાના ટૂંકા સમય દરમ્યાન સાધનાનો રસાસ્વાદ સારા પ્રમાણમાં મળી ગયો હતો. તેથી હૃદયમાં જીવનની ધન્યતાનો અખંડ અનુભવ થયા કરતો. એ સમય દરમ્યાન મેં દેવપ્રયાગના સુંદર સંગમસ્થળનો લાભ લીધો. દશરથાચલ પર્વતના કલ્પનાતીત એકાંત પ્રદેશમાં આસન વાળીને અનેક અવનવા અનુભવોનો આનંદ મેળવ્યો : કૃષ્ણના પ્રેમમાં સ્નાન કરીને કૃષ્ણકૃપાનું કઠિન વ્રત કર્યું : ભાગીરથી ને ભીલંગનાના સંગમથી સુશોભિત ટિહરીમાં સુખપૂર્વક વસવાટ કર્યો. એ બધા દિવસો ખરેખર યાદગાર હતા. હવે હું પાછો એજ ઋષિકેશમાં આવી પહોંચ્યો હતો. ઋષિકેશની ભૂમિને જોઈને મને આનંદ થયો. શરૂઆતમાં માતાના જેવી મધુરતાથી મને પાળનારી, પોષનાર, આશ્રય તથા શાંતિ આપનારી ભૂમિ આજ હતી. તેનું ફરીવાર દર્શન કરીને મારા દિલનો ભાવદરિયો ઉછાળા મારી રહ્યો. ખરેખર હિમાલયનું દર્શન કરીને મને ઘણો આનંદ થાય છે. મારા પોતાના પ્રદેશમાં આવ્યો હોઉં તેવો ભાવ થાય છે. રાજપાટનો ત્યાગ કરીને જીવનની આખરી અવસ્થામાં રાજાઓ આ પ્રદેશમાં રહેવા માટે પ્રયાણ કરતા અને અનેક ઋષિમુનિ તથા તપસ્વી આ પવિત્ર પ્રદેશને વધારે પાવન

કરતા, તપ કરતા, તે દૃશ્યો મારી દૃષ્ટિ સામે હાજર થાય છે. આજે એવા તપસ્વીનાં દર્શન દુર્લભ થયાં છે. તો પણ, તેમનાં પરમાણુઓ હયાત છે. કોઈને પણ પાવન કરવા તે પૂરતાં છે. દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ રીતે વહેતા કોઈ તપસ્વીના દર્શનનો લાભ પણ કોઈવાર મળી જાય છે. ત્યારે અંતર અનેરા આનંદનો અનુભવ કરે છે. એવા જ એક મહાપુરુષના દર્શનની વાત અહીં લખી રહ્યો છું.

ભગવાન આશ્રમ બહુ સુંદર સ્થાન છે. ત્યાં નેપાલના રાજકુમાર ઉતર્યા હતા. મને તેમની સાથે પરિચય ને પ્રેમ કરતાં બહુ વાર ના લાગી. વેદબંધુને લીધે અમે એકમેકની નજીક વિના સંકોચ ને સહેલાઈથી આવી શક્યા. તેમણે મને તેમની સાથે રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. મેં તેનો સ્વીકાર કર્યો પણ સુવાનું બીજે રાખ્યું. તે વખતે ભગવાન આશ્રમમાં વલ્લભદાસ નામે એક ભાટિયા ભાઈ રહેતા. તે મૂળ કચ્છના હતા પણ લાંબા વખતથી ઋષિકેશમાં નિવૃત્તિમય જીવન ગાળતા. તે મારા પર ખૂબ પ્રેમ રાખતા. મારે દેવકીબાઈ ધર્મશાળામાં રહેવાનું થયું ત્યારે તેમનો પરિચય થયો હતો. તેમને અમે કાકા કહીને બોલાવતા. મેં ધર્મશાળાનું રાજીનામું આપ્યું તેથી તે રાજી થયા હતા. મને અચાનક ભગવાન આશ્રમમાં આવેલો જોઈને તેમને આનંદ થયો. તેમના આગ્રહને માન આપીને રાતે તેમની ઓરડીમાં જ સુઈ રહેવાનું મેં નક્કી કર્યું.

તેમની ઓરડી નાની હતી. પણ હજી ઠંડીના દિવસો ચાલતા હતા. ઠંડી સારા પ્રમાણમાં પડતી હતી. એટલે બહાર ખુલ્લામાં સુવાય તેમ ન હતું. ઓરડી નાની હોવા છતાં તેમાં જ સુવાની સગવડ કરવાની હતી. વલ્લભદાસભાઈ બહુ માયાળુ હતા. એટલે તેમણે જોઈતી સગવડ કરી દીધી. ઓરડીમાં તેમની પાટ પાસે મારે માટે ખાટલો પાથરી દીધો. ભોજન કરીને હું તેમની પાસે પહોંચી

ગયો. લાંબા વખત લગી વાતો કરીને છેવટે અમે આરામ કરવાનો આરંભ કર્યો. ઋષિકેશના નિવાસની એ પહેલી જ રાત હતી.

તે દિવસોમાં રાતના પાછલા પહોરમાં મેં ગાયત્રી જપ કરવાની ટેવ પાડી હતી. રોજના એક હજાર જપ કરવાનો મારો નિયમ હતો. તે પ્રમાણે પાછલી રાતે ખાટલામાં બેસીને મેં જપ શરૂ કર્યા. જપની સંખ્યા લગભગ અર્ધી થઈ હશે. તે વખતે મારી દૃષ્ટિ મારી સામેની દિવાલ પર પડી તો મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. મારાથી ચારેક હાથ દૂર દિવાલ હતી. તેની ને મારી વચ્ચે, એટલે મારાથી લગભગ ત્રણેક હાથ દૂર, એક મહાપુરુષ બેઠા હતા. ઓરડામાં બધે જ અંધારું હતું. પણ તે મહાપુરુષ તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે દેખાતા હતા. મને થયું કે ઓરડીનાં બારીબારણાં તો બંધ છે : આ મહાપુરુષ અંદર આવ્યા કેવી રીતે ? પણ ભૂતકાળના અનુભવ યાદ આવવાથી તે વિચાર તરત જ શાંત થઈ ગયો. મને ખબર હતી ને એકવાર ફરી ખબર પડી કે મહાપુરુષો કે સિદ્ધોની શક્તિ અજબ હોય છે. સાધારણ માણસની જેમ મકાનની અંદર આવવા માટે તેમને પ્રવેશદ્વાર કે બારીબારણાની જરૂર નથી હોતી. પ્રકૃતિ પર તેમનો કાબુ હોવાથી તે ઈચ્છાનુસાર ગમે ત્યાં પહોંચી ને પ્રવેશી શકે છે. મંડનમિશ્ર ઘરને બંધ કરીને યજ્ઞ કરી રહ્યા હતા. છતાં પણ શંકરાચાર્યે પોતાની યોગશક્તિથી તેમના ઘરમાં સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કરીને પ્રવેશ કર્યો, ને મંડનમિશ્ર તેમને જોઈને નવાઈ પામ્યા. સિદ્ધ પુરુષોની શક્તિ એવી જ અજબ હોય છે. તે ધારે તે કરી શકે છે. આજે કેટલાક વિચારકો એવા છે જે આવી શક્તિમાં માનતા નથી. કેટલાક એવા છે જે સિદ્ધિની આવી વાતોને ઉપજાવી કાઢેલી કે કપોલકલ્પિત માને છે. કેટલાકને તેમાં અતિશયોક્તિ દેખાય છે, તો કેટલાક તેને રૂપકના રૂપમાં ઘટાવે છે. તેથી તેમની

સત્યતાનો નાશ થતો નથી. વિચારકો વિચાર ને ચિંતનમનની દુનિયામાં ગમેતેટલા મોટા હોય પણ જ્યાંસુધી તેમણે સાધનાનો આધાર નથી લીધો, ને સ્વાનુભવની દુનિયામાં ડોકિયું કર્યું નથી, ત્યાંસુધી એમનો અભિપ્રાય યથાર્થ ગણાય નહિ; ને એવો અભિપ્રાય આપવાનો એમનો કોઈ ખાસ અધિકાર પણ મનાય નહિ. એટલે જેના વિશે પોતાની પાસે અનુભવપૂર્ણ માહિતી નથી, તેવા મહત્ત્વના આધ્યાત્મિક વિષયો પર જીભ કે કલમ ચલાવવાને બદલે તે મૌન સેવે તેજ ડહાપણભર્યું ગણાશે. તેમ કરવાથી સાધારણ જનસમાજમાં ભ્રાંતિજનક વિચારો ફેલાતા બંધ થશે અને આધ્યાત્મિકતાની પણ સેવા થશે. આવો અભિપ્રાય મેં અનેકવાર જાહેર કર્યો છે. તેથી અહીં તો આટલું જ બસ થશે.

તે મહાપુરુષના અચાનક દર્શનનું આશ્ચર્ય હવે ઊંડા આનંદમાં પલટાઈ ગયું. તે દર્શન ખરેખર દિવ્ય હતું. તે મહાપુરુષે દૂધ જેવાં સફેદ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. શરીરે કફની ને તેની નીચે ધોતી હતી. તેમની આંખો બીડેલી હતી. વદન ખૂબ તેજસ્વી હતું. માથે ને મોઢે વાળ બિલકુલ ન હતા. તેમની મુખાકૃતિ પરથી તેમની ઉંમર ઘણી મોટી દેખાતી. છતાં તેમના ચહેરાપર વૃદ્ધાવસ્થાની સહેજ પણ છાયા ન હતી. ત્યાં તો જાણે કે અખંડ યૌવન વિલસી રહ્યું હતું. તેમના હાથમાં મોટા મણકાની માળા હતી. મણકા ફરતા હતા. તેનો અવાજ ટક્...ટક્...એમ ધીમે ધીમે આવતો હતો. તે પરથી તે કોઈ ગાયત્રીમંત્રથી જરા ટૂંકા મંત્રનો જપ કરી રહ્યા હતા એવું અનુમાન કરી શકાતું. આખુંયે દર્શન ખૂબ જ મધુર અને આશ્ચર્યકારક હતું. વધારે આશ્ચર્ય તો એ હતું કે તેમનું શરીર જમીન પર ન હતું દેખાતું. જમીનના આધાર વિના, અદ્ધર અવકાશમાં તે પદ્માસન વાળીને બેઠા હતા. આવું દર્શન મારે માટે

આ પહેલું જ હતું. દેવો ને સિદ્ધો ઈચ્છાનુસાર વિચરણ કરે છે, પડછાયા વિનાના હોય છે, ને જમીનથી અદ્ધર રહે છે, એવું મેં વાંચ્યું હતું. આજે હું તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી રહ્યો હતો. તે મહાપુરુષનું સ્વરૂપ પ્રકાશમય ને ગોરું હતું.

જ્યારે જ્યારે આવું દર્શન થાય છે ત્યારે અંતરમાં તે દર્શન કોનું થઈ રહ્યું છે તેની પ્રેરણા પણ મળી જાય છે. પણ આ મહાપુરુષના સંબંધમાં તેવી કોઈ ખાસ પ્રેરણા ના મળી. મને થયું કે આ મહાપુરુષ કોણ હશે ? શું તે વસિષ્ઠ હશે કે સપ્તર્ષિમાંના કોઈ એક હશે ? અથવા તો તે કોઈ ચાલુ જમાનાના મહાપુરુષ હશે ? તેમના ચિત્રને પણ મેં ક્યાંય જોયું ન હતું. તેથી એમને ઓળખી કાઢવામાં મુશ્કેલી પડી.

પરંતુ તેથી શું ? સાકરને ઓળખવામાં ના આવે તેથી તે કાંઈ સાકર મટી થોડી જાય છે ? તેનો સ્વાદ તે છોડી દે છે ખરી ? તે મહાપુરુષના દર્શનનો સ્વાદ મને મળ્યા કરતો હતો. તેથી મારું મન અમૃતપાનનો અનુભવ કરી રહ્યું હતું. મારે માટે એટલું પૂરતું હતું. એ ભાગ્ય કાંઈ ઓછું ન હતું.

તે મહાપુરુષનું અચાનક દર્શન મળ્યું ત્યારે મને થયું કે વલ્લભદાસભાઈ તો આ રીતે નથી બેઠા ! પણ બરાબર જોવાથી ખબર પડી કે આ તો જમીનથી ઊર્ધ્વ પ્રદેશમાં વિરાજેલું કોઈ મહાપુરુષનું સ્વરૂપ છે. એટલે મારી શરૂઆતની ભ્રાંતિ ટળી ગઈ. તો પણ, કેટલાક વખત પછી મેં 'કાકા કાકા' શબ્દ કરીને વલ્લભદાસભાઈને બોલાવ્યા. તે ઊંઘમાં હતા, એટલે ક્યાંથી બોલે ? થોડીવાર પછી મેં 'કાકા કાકા' કહીને તેમને ફરી બોલાવ્યા. તે વખતે પણ તે ના બોલ્યા. પરંતુ પેલા મહાપુરુષનું સ્વરૂપ જરાક ઝાંખું થઈ ગયું. 'કાકા કાકા' એમ ત્રીજીવાર કહીને છેવટે હું

ખાટલાપરથી ઊભો થયો તે વખતે પેલા મહાપુરુષનું સ્વરૂપ તદ્દન ઝાંખું પડી ગયું, ને તે તરત જ અદૃશ્ય થઈ ગયા. તે વખતે 'કાકા' પણ બોલી ઉઠ્યા : 'કેમ, મને શું કામ બોલાવો છો ?'

હું તેમની પાસે પહોંચી ગયો. "શું કરો છો ?" કહીને જોયું તો તે હજી મોઢે માથે કાળો કમળો ઓઢીને સુતા હતા. મેં કહ્યું : "સુતા છો ને ? ભલે સુઈ જાવ."

ને પછી ખાટલાપર બેસીને મેં બાકીના જપ પૂરા કર્યા.

સવારે સ્નાનાદિથી પરવારીને વલ્લભદાસભાઈને મેં મારા અનુભવની વાત કરીને કહ્યું : "તમારી ઓરડી ઘણી પવિત્ર લાગે છે."

તે બોલી ઊઠ્યા, 'ઓરડી પવિત્ર કે તમે પવિત્ર ? ઓરડી પવિત્ર હોય તો તેમાં તો હું વરસોથી રહું છું. મને તો આવો અનુભવ કોઈવાર નથી થતો.'

મેં કહ્યું : "આપણી પવિત્રતા શી વિસાતમાં છે ? સૌથી પવિત્ર તો પ્રભુ ને તેની કૃપા છે. તેના વિના આવા અનુભવ ના થઈ શકે."

'પણ મને જગાડ્યો હોત તો હું પણ તે મહાત્માનું દર્શન કરી લેત ને ?' તેમણે ફરિયાદ કરી.

"તમને જગાડવા પ્રયાસ કર્યો પણ તમે જાગ્યા જ નહિ ને !" મેં ખુલાસો કર્યો.

તે જાગતા હોત તો પણ શું ? મહાપુરુષોની એ વિશેષતા છે કે તે ધારે તેને જ દર્શન આપે છે. એક ઓરડીમાં ગમે તેટલાં માણસો હોય પણ તેમાંથી તે ધારે તેને જ દર્શન આપે છે, ને ધારે તેની સાથે જ વાત કરે છે. બીજાને તેની ખબર નથી પડતી.

–શ્રીયોગેશ્વરજી

॥ ઈશ્વરસ્મરણનો આધાર ॥

દુનિયામાં દુઃખનો પાર નથી. દુનિયા દુઃખથી ભરેલી છે એમ કહીએ તો ચાલે. કેટલાય લોકો દુઃખી છે. એ લોકો દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવાની ઈચ્છા રાખે છે, અને એને માટે બનતા પ્રયાસ પણ કરે છે. કોઈના પ્રયાસ ફળે છે તો કોઈના નથી ફળતા, અથવા તો ઓછી માત્રામાં ફળે છે એ વાત જુદી છે; પરંતુ દુઃખમુક્તિના મનોરથ તો બધા સેવતા જ હોય છે. દુઃખી લોકો રાહત અને આશ્વાસન માગતા હોય છે. એને માટેની અભિલાષાથી પ્રેરાઈને એ આપણી પાસે આવીને કેટલીક વાર પોતાનું દિલ ખુલ્લું કરવાની કોશિશ કરતા હોય છે. એવે વખતે આપણું શું કર્તવ્ય છે ?

એવા દુઃખી લોકોના શારીરિક, માનસિક કે આત્મિક દુઃખને ઈચ્છા હશે તોપણ, તમે લઈ શકો તેમ નથી. તે દુઃખ તો તેમણે ભોગવવાનું જ છે. છતાં પણ તેમને મળવાનો અવસર આવે ત્યારે તેમને શાંતિથી મળજો તથા સાંભળજો. તેમનો તિરસ્કાર ના કરશો, તેમને જોઈને મોં પણ ના મચકોડશો, કે તેમની હાંસી પણ ના ઉડાવશો. તેમની જગ્યાએ જો તમે હો તો કેવા વર્તનની આશા રાખો તેનો વિચાર કરીને તેમની સાથે સહાનુભૂતિભરેલો વ્યવહાર કરજો. કોઈ કોઈનું દુઃખ કોઈ લઈ લેતું નથી એ વાત સાચી છે છતાં પણ, એ હકીકત પણ એટલી જ સાચી છે કે આપણો પ્રેમમય અથવા તો માનવતાભરેલો વ્યવહાર બીજાના દુઃખદર્દને માટે મલમપટ્ટાનું કામ કરે છે : આપણી મીઠી નેહભરી નજર કોઈકના અંતરને આશ્વાસન આપવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે, અને આપણી ભાવથી ભરેલી ભાષા કેટલીક વાર માનવતા સંતપ્ત હૃદયને સુધાસિંચન કરીને શાંત કરવામાં અનેરો સહયોગ આપતી હોય છે. આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં તેની અંદર ઘણી ભારે શક્તિ સમાયેલી છે. એ શક્તિથી બીજાને માટે રાહતરૂપ થઈ

શકાય છે. એટલે વિચાર, વાણી ને વર્તન દ્વારા એવી રીતે બીજાને આશ્વાસન આપવાનો પ્રયાસ કરી શકીએ, અને ભલે ઘડી બે ઘડીને માટે અથવા તો કામચલાઉ વખતને માટે પણ, કોઈકના ક્લેશમય કાળજાને ટાઢક પહોંચાડી શકીએ, તોપણ ઘણું કામ કર્યું કહેવાશે. એટલી સેવા પણ કાંઈ ઓછી નથી. દુઃખી માનવોને સહાનુભૂતિ સાથે સાંભળીને બને તો તેમને દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ બતાવીએ, અને મુક્તિ મેળવવામાં શક્ય એટલી સહાયતા કરીએ, તો તો એથી વિશેષ રૂડું બીજું શું હોઈ શકે ? પરંતુ ધારો કે એ શક્ય ના હોય તોપણ એમને શાંતિ, સ્નેહ તેમ જ સમભાવથી સાંભળીએ તો ખરા જ. દુઃખી માનવો દુઃખને હળવું કરવા માટે અથવા તો પોતાના અંતરની વેદનાવરાળને બહાર કાઢવા માટે, કેટલીક વાર દ્વાર કે વાતાયનની આશા રાખતા હોય છે, અને એવી આશાથી જ આપણો સંસર્ગ સાધતા હોય છે. આપણે એમને નિરાશ કરીને વધારે વ્યથા ના પહોંચાડીએ, અને આપણી વાણીને આપણા વર્તન દ્વારા કોઈપણ કારણે વિશેષ દુઃખી તો ના જ કરીએ, એ માટે ખાસ તકેદારી રાખવાની છે.

દુઃખી લોકોએ પણ થોડીક વાતો યાદ રાખવાની છે. ભર્તૃહરિનો પેલો પ્રખ્યાત શ્લોક તો સાંભળ્યો છે ને ? તે શ્લોકમાં તે કહે છે કે, 'હે ચાતક, મિત્રના શબ્દોને સાવધાન થઈને સાંભળી લે. આકાશમાં અનેકવિધ વાદળો વસે છે ને વિહાર કરે છે. પરંતુ તે સર્વે કાંઈ એકસરખાં થોડાં જ હોય છે ? કેટલાક વાદળ વૃષ્ટિ કરીને ધરતીને ભીંજવી દે છે, તો બીજાં કેટલાંક વ્યર્થ ગર્જના કર્યા કરતાં હોય છે. તારી ઈચ્છાને તૃપ્ત કરનારું વાદળ તો તને કોઈક જ મળશે. માટે મહેરબાની કરીને જે જે વાદળને વિલોકે તેની તેની આગળ દીનતાભરેલાં આર્ત વચનો ના બોલીશ.'

*

દુઃખી જીવન વ્યતીત કરનારા સુખની કામનાવાળા લોકોને પણ આપણે કહીશું કે જેની-તેની આગળ બેસીને તમારા દુઃખદર્દનું ગાણું

ગાવાનો કશો જ અર્થ નથી. હજારોમાંથી કોઈક જ તમારા દુઃખને શાંતિથી સાંભળશે, અને તેમાંથી પણ ભાગ્યે જ કોઈ શક્તિ તથા શક્યતા હોવા છતાં પણ, તમને મદદરૂપ થવાની કોશિશ કરશે. માટે ચૌટે ને ચકલે, જેની-તેની આગળ, દુઃખના આરોહ-અવરોહ કરવાની આદત છોડી દો. એના કરતાં તો તમારી પાસેમાં પાસે, તમારા અંતરના અંતરતમમાં બેઠેલા, તમારા પ્રિયમાં પ્રિય, સૌથી શ્રેષ્ઠ અને સાચા સ્વજન જેવા પરમાત્માની પાસે તમારા દિલને ખુલ્લું કરી દો. તેની આગળ તમારા દુઃખનું નિવેદન કરતાં, તમારી જીવન સમસ્યાઓને રજૂ કરતાં, અને તેની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં તથા તેની મદદ માગતાં શીખો. પરમાત્માના રૂપમાં તમારી પાસે તમારો પરમ પ્રિય પ્રામાણિક પથપ્રદર્શક ને મિત્ર બેઠેલો છે. ફક્ત તમે એને ઓળખતા નથી અને એનો સંપર્ક નથી સાધતા એટલું જ. એટલે જ એના મહિમાવંતા પાવનકારી પ્રકાશને નથી પામી શકતા, અને એની પ્રેરણા તેમજ સહાયતાથી વંચિત રહી જાવ છો. તમારાં દુઃખદર્દને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં દૂર કરીને જે તમને ઊંડી ને સનાતન શાંતિ આપી શકે તેમ છે, તેનું શરણ લેવાને બદલે, બીજાની પાસે તમે તમારાં દુઃખદર્દને ગાયા કરો છો, તેથી દુઃખનો સાચો ઇલાજ નથી થતો. ઈશ્વરની શરણાગતિ દુઃખોની એકમાત્ર અકસીર ઔષધિ છે. એ ઔષધિનું સેવન કરવાની જરૂર છે.

*

દુઃખ આવે છે ત્યારે તેની નિવૃત્તિ માટે માણસ મહેનત કરે છે. સંતમહાત્મા, દેવતા ને જ્યોતિષી પણ ત્યારે જ વધારે યાદ આવે છે. ઈશ્વરસ્મરણ કરવાનું ને દેવદર્શન તથા તપવ્રતનો આધાર લેવાનું પણ ત્યારે જ વધારે ગમે છે. ગમે તેમ કરીને દુઃખ દૂર કરવાનો માણસનો મનોરથ હોય છે. એ મનોરથ સારો છે એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ દુઃખના દિવસો દરમિયાન જ તપવ્રત કે સત્કર્મ કરવાં ને સુખના દિવસોમાં ના કરવાં એવું નથી સમજવાનું.

ઈશ્વરની ભક્તિ તથા સત્કર્મોનું અનુષ્ઠાન સુખ અને દુઃખ ઉભયમાં એકસરખું અમુલખ અથવા આવશ્યક છે. માણસનું મન ચંચલ તેમ જ વિષયપરાયણ છે. સુખના દિવસોમાં તે છકી જાય છે, સન્માર્ગને ભૂલી પણ જાય છે, અને તેથી પોતાનાં જ દુષ્કૃત્યોના પરિણામરૂપે હાથે કરીને દુઃખને વહોરી લે છે. પછીથી એથી બેચેન બને છે. ઈશ્વરસ્મરણ તરફ પણ વળે છે. થોડું જ દુઃખ એવી રીતે કેટલીકવાર, જો માણસ સમજુ હોય તો, જીવનના ઉત્કર્ષ કે કલ્યાણની સહાયક સામગ્રી બની રહે છે. છતાં પણ, સુખના સોનેરી સમય દરમિયાન માણસે ચેતવાની, સાવધાન રહેવાની, સન્માર્ગગામી થવાની ને ઈશ્વરપરાયણ બનવાની જરૂર છે. જો સુખના સમય દરમિયાન સમજીને ચાલીએ અને ઈશ્વરસ્મરણ કરીએ તો દુઃખને આવવાનો અવસર જ ના આવે.

✻

એટલે સુખના સમયમાં ખાસ સંભાળવાનું છે. છતાં પણ, મેં ઉપર કહ્યું તેમ, દુઃખના દિવસોનું ઈશ્વરશરણ તથા ઈશ્વરસ્મરણ પણ મિથ્યા નહિ થાય. દુઃખને સસ્મિત શાંતિપૂર્વક સહન કરવામાં અને એના ભારને હળવો બનાવવામાં એ ખાસ ભાગ ભજવશે, શાંતિ આપશે અને સઘળાં સંજોગોમાં સહાયક તથા પ્રેરક થશે. માણસને ભાંગી પડતો બચાવવામાં તેમ જ ટટ્ટાર રાખવામાં એ મહત્ત્વનો, મહામૂલ્યવાન ફાળો આપશે.

✻

તમારા જીવનમાં દુઃખ હોય તો તે દુઃખના નિરંતર જાપ કરી તથા તેને વધારે માની, તેથી હતપ્રભ ને હતાશ થયા વિના, તમારા કરતાં બીજા વધારે દુઃખી લોકોનો વિચાર કરો. દુનિયામાં તમારા કરતાં વધારે દુઃખી લોકો બીજા ઘણા છે. તેમનાં દુઃખો પણ અનેક છે. કોઈ શરીરના અસાધ્ય વ્યાધિથી પીડાય છે, કોઈ ધન વિના પરેશાન થાય છે, કોઈ ઘર કે કુટુંબજીવનના

ક્લેશકલહને પરિણામે અશાંતિરૂપી અસહ્ય અગ્નિમાં તપી રહ્યાં છે, તો કોઈ માનસિક દર્દોથી પીડાય છે, કોઈ ઘર વિનાનાં થઈને ફૂટપાથ પર જીવન વીતાવી રહ્યાં છે, કોઈને પૂરતું ખાવાનું નથી મળતું, તો કોઈ બીજી ઉપાધિ, ચિંતા, વેદના અને અછતનો શિકાર બની રહ્યાં છે. એવી રીતે ચારે તરફ દુઃખનો દાવાનળ સળગી રહ્યો છે. તેની સાથે સરખાવતાં તમારું દુઃખ તમને ઘણું ઓછું લાગશે, અને બીજાના કરતાં તમારું ભાગ્ય કાંઈક વધારે સારું છે એવું તમને લાગ્યા વિના નહિ રહે. એવી રીતે વિચારતાં શીખશો તો તમારા આર્ત અંતરને આશ્વાસન મળશે.

*

એની સાથે સાથે જે થોડી કે વધારે અનુકૂળતા અને જે થોડું કે વધારે સુખ તમારા વર્તમાન જીવનમાં હયાતિ ધરાવે છે, તેનો વિચાર કરો, તેને ઓળખો, તેનો રસાસ્વાદ લો, અથવા તો તેની દ્વારા જીવનને હર્યું ભર્યું બનાવતાં શીખો, તો તમને બધી રીતે લાભ જ થશે. તેને માટે ઈશ્વરનો ઉપકાર માનો. કેટલીય વાર એવું પણ બને છે કે માણસ પોતાના જીવનનાં વાસ્તવિક રસ તથા સુખ અને આનંદને નથી ઓળખી શકતો, તેનો લાભ નથી ઉઠાવી શકતો, અને દૂરના અદૃશ્ય અથવા અશક્ય સુખની કલ્પના કરીને હાથે કરીને દુઃખી થયા કરે છે. જીવનમાં જે સ્વલ્પ પણ સુખ છે તે સુખનો સંપૂર્ણ સ્વાદ લેતાં ના આવડવાને લીધે જ વધારે ભાગના લોકો દુઃખી થતા હોય છે. સુખનો સ્વાદ લેતાં શીખવું એ પણ એક કળા છે, અને એ કળાથી ઘણા લોકો અનભિજ્ઞ હોય છે.

*

મોટામોટા ભક્તો, સંતો, જ્ઞાનીઓ અને મહાન પુરુષોના જીવન પર દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાય છે કે તેમાંના મોટા ભાગના પુરુષો એક યા બીજી રીતે દુઃખી જ હતા. તેમને પ્રતિકૂળતા, કષ્ટ કે મુસીબતનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. તેમની જીવનયાત્રાનો

માર્ગ સીધો કે સરળ ન હતો. તેમાં આકરા ચઢાવઉતાર, પથ્થર અને કંટક હતા. પીડાના પારાવારથી તે છવાયેલો હતો. રામ, કૃષ્ણ, ઈશુ, પ્રહ્લાદ, શંકર, તુકારામ, નરસિંહ, તુલસી તથા મીરાંબાઈનાં નામ એ બાબત સવિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. છતાં પણ એ દુઃખથી ડર્યા કે ડગ્યા નહિ. મુસીબતોથી મહાત ના થયા. પીડાથી પીડિત ના બન્યા. નિરાશા એમને નાસીપાસ ના કરી શકી. વેદના વલોવી ના શકી. પ્રતિકૂળતાથી એમનો પ્રાણ પામર ના બન્યો. ચિંતા એમને ચકરાવે ના ચઢાવી શકી. મુશ્કેલી, મુસીબત તથા મંથનના એ વધારે મજબૂત બન્યા, તેમ જ ઈશ્વપરાયણ થયા. સંસારની અસારતા ને દુઃખમયતાને વધારે સારી રીતે સમજીને એ એનાથી વિશેષ ને વિશેષ ઉપરામ બન્યા. વૈરાગ્યના ભાવને વધારીને એ પોતાના જીવનનું શ્રેય સાધી ગયા. દુઃખ એમને સત્યના અપનાવેલા માર્ગમાંથી વિચલિત કરીને કે સિદ્ધાંતભ્રષ્ટ બનાવીને કુમાર્ગે ના લઈ ગયું. દુઃખને ઈશ્વરનો આશીર્વાદ માનીને એ એમાં પણ સુખનો સ્વાદ લેતા રહ્યા.

એમના જીવનમાંથી બોધપાઠ લઈને તમે પણ જીવનને સુખમય કરી શકો છો. જે દુઃખ પડવાનું છે તે તો પડવાનું જ છે. તો પછી તેને રડીને, કકળીને, કલ્પાંત કરીનેકે બડબડાટ કરીને ભોગવવું એના કરતાં હસીને, શાંતિ રાખીને, મનની સ્થિરતા સાચવી રાખીને, એક વીરને છાજે એવી રીતે છાતીને લોખંડી કરીને ભોગવવું શું ખોટું છે ? એને ભોગવ્યા સિવાય તો છૂટકો જ નથી. તો પછી કાળજાને કઠણ કરીને બનતી શાંતિપૂર્વક ભોગવવું એ જ સારું છે. એમાં જ બહાદુરી છે. માતા કુંતીએ કહે છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાસે વરદાન માગવાનું કહ્યું ત્યારે દુઃખ માગ્યું. તેવી રીતે આપણે ઈશ્વરની પાસે દુઃખ નથી માગવું. પરંતુ દુઃખ આવી જ પડે તો શું કરવું ? કુંતીએ કહેલું કે દુઃખમાં તમારું સ્મરણ વધારે થાય છે, અને સુખમાં તો વિષયાસક્ત થઈને જીવ તમને ભૂલી જાય છે, માટે જીવનમાં થોડુંક દુઃખ રહે

એવી મારી માગણી છે. તે તો માતા કુંતીનું અને મહાભારતકાળનું દષ્ટિબિંદુ હતું. અત્યારે આપણે જુદા કાળમાં જીવીએ છીએ. એટલે દુ:ખની માગણી નહિ કરીએ. ના, ઈશ્વરનું સ્મરણ કરવા માટે પણ નહિ. આપણે તો સુખની ને સંપૂર્ણ સુખની જ માગણી કરીશું. ફક્ત તે સુખ આપણા અંતરને મોહાંધ ના બનાવે, કુમાર્ગગામી ના કરે, અને આપણને માનવતારહિત કરી દઈને ઈશ્વરની વિસ્મૃતિ ના કરાવે, એનું જ ધ્યાન રાખવાનું છે, અને એવું ધ્યાન આપણે રાખીશું. છતાં પણ, જીવનમાં બધું આપણી ઈચ્છા, પસંદગી કે માગણી પ્રમાણે નહિ થાય. તેમાં સુખની સાથે દુ:ખ અને અનુકૂળતાની સાથે પ્રતિકૂળતા પણ આવશે જ. છાયાની સાથે તાપની, શાંતિની સાથે અશાંતિની, નિશ્ચિતતાની સાથે ચિંતાની, અને આનંદની સાથે શોક કે સંતાપની ક્ષણો પણ તેમાં આવવાની જ. તેવી ક્ષણો જીવનની કપરી કસોટી કરનારી સાબિત થાય છે. તે આપણા જીવનને બરબાદ ના બનાવે, હતાશ ના કરી દે, નિરર્થક જેવું ના લાગવા દે, નીરસ કે બોજારૂપ તેમ જ ગરલના ઘૂંટડા જેવું કરાળ ના કરી દે, તે જોવાનું છે. જીવન પ્રત્યેની આપણી શ્રદ્ધાને આપણે ખોઈ ના બેસીએ અથવા તો જીવન, જગત અને આપણી જાત પ્રત્યે વૈરાગી ના બની જઈએ તેમ જ કેવળ નિરાશાવાદી દષ્ટિકોણ ના કેળવીએ તેનું ધ્યાન રાખવાનું છે.

*

પ્રતિકૂળતા, વિરોધ કે વિપત્તિથી કંટાળીને તથા હતાશ થઈને આપઘાત કરવાનો કે શરીરને શાંત કરી દેવાનો વિચાર કદાપિ ના કરો. સમજો કે પ્રતિકૂળતા, વિરોધ, વિપત્તિ કે દુ:ખ સ્થાયી નથી. તે આવે છે તેમ ચાલ્યું પણ જશે. તેથી ગભરાઈને, ડરીને કે નાસીપાસ થઈને, આટલા બધા કીંમતી ને મહામહિમાવાળા જીવનનો અંત આણવાનો વિચાર કરવાનું કામ લેશ પણ પ્રશસ્ય

અથવા આવકારદાયક નથી. એવા આપઘાતથી કોઈ જ હેતુ નહિ સરે. તે તો નબળા મનની નિશાની છે, નિર્માલ્યતા છે, ભૂલ છે, અપરાધ છે. માટે કાયર કે ડરપોક બનવાને બદલે હિંમત રાખો, તિતિક્ષા કેળવો, વજ્ર જેવા મજબૂત બનો, લોખંડી મનોબળ પેદા કરો. જીવનનો જંગ જટિલ છે. તે બહાદુર આત્માઓને માટે છે. તેમાં નામર્દ હોય છે તે સફળ નથી થઈ શકતા.

✻

દુઃખને દૂર કરવાનો ઉપાય પણ નથી એવું થોડું છે ? ઈશ્વરના શરણ તથા સ્મરણથી તે દૂર થઈ શકે છે. ઈશ્વરની કૃપાથી કોઈયે દુઃખ અસાધ્ય નથી રહેતું. દુઃખમાત્રનો ઈલાજ છે. પરંતુ પ્રામાણિક પ્રયાસો કરવા છતાં પણ દુઃખ દૂર ના થાય તો તેનો બનતી શાંતિ અને સ્વસ્થતાથી ભોગ કરો. તેની નિવૃત્તિ માટે ખંતપૂર્વકના વારંવારના પ્રયાસ કરો. એની સાથે સાથે એક બીજી વાત છે. સુખ અને દુઃખ એ આપણાં પોતાનાં જ જ્ઞાત અથવા તો અજ્ઞાત કર્મોની સૃષ્ટિ છે. એ આપણાં પોતાની જ પ્રવૃત્તિઓનો પરિપાક છે. એ સાચું હોય કે ના હોય તોપણ, ભવિષ્યમાં દુઃખ ના આવે તેને માટે વર્તમાન કાળમાં સત્કર્મોનું સુંદર બીજ વાવી દો. સારા વિચારો, ભાવો તેમ જ સંસ્કારોથી સંપન્ન બનો. જેવું કરશો તેવું પામશો અને વાવશો તેવું લણશો. જે કાળ વહી ગયો છે તે તો તમારા હાથમાં નથી રહ્યો. તે તો ખરેખર ભૂતકાળ બની ગયો છે, પરંતુ જે કાળ વહી રહ્યો છે તે તમારા હાથમાં છે. તમે તેના માલિક છો. હવે પછી જે કાળ આવવાનો છે તેના પણ તમે અધીશ્વર છો. માટે અત્યારે જે કાળ વહી રહ્યો છે તેનો સમ્યક્ સદુપયોગ કરી લો તો ભવિષ્યકાળ અથવા આવતી કાલ તમારે માટે નિરાપદ બની જશે. ભવિષ્યને એમ અનુકૂળ કરવાનું આપણા હાથમાં છે.

✻

કેટલીય વ્યક્તિઓ એવી છે જેમને ઘર અને કુટુંબમાં

સુખશાંતિનો અનુભવ ભાગ્યે જ થતો હોય છે. તેમને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં રહેવું પડે છે તથા પ્રતિકૂળતાનો સામનો કરવો પડે છે. વિપરીત વાતાવરણમાં એ શ્વાસ લે છે. પુરુષ હોય છે તો તેને સ્ત્રી સાથે નથી બનતું, અને સ્ત્રી હોય છે તો તેનો પુરુષની સાથે મેળ નથી ખાતો. સ્વભાવોના, વિચારોના, વૃત્તિઓના અને આદતોના ભેદ અને ઘર્ષણને લીધે પરસ્પર ખટરાગ ચાલ્યા કરે છે. મન ઊંચાં રહે છે. અશાંતિ વધતી જાય છે, ને કેટલીક વાર તો વાત એટલી બધી હદે આગળ વધે છે કે બોલવાનો સંબંધ પણ નથી રહેતો. જીવન કટુ બની જાય છે, દુઃખદ થાય છે, ને ઝેરના કટોરા જેવું થઈ પડે છે. સામાન્ય સાંસારિક વ્યક્તિઓના જીવનમાં જ નહિ, પરંતુ આત્મિક વિકાસના માર્ગે આગળ વધનારી કે વધવા માગનારી વ્યક્તિઓના જીવનમાં પણ એવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ પેદા થાય છે, અને કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો એનો હિંમતપૂર્વક સામનો કરે છે, ઉપાય શોધે છે, તથા આગળ વધે છે, તો બીજાં કેટલાંક એથી હતાશ થાય છે, નાસીપાસ બની જાય છે, ભગ્નહૃદય થાય છે, ને કેટલીકવાર તો વાત એટલી બધી વણસી જાય છે કે આપઘાત પણ કરી બેસે તો કોઈ કોઈ વાર વિવેકને તિલાંજલિ આપીને વિપથગામી પણ બની બેસે છે.

*

આ સંસારમાં બધું માણસની મરજી મુજબ નથી બનતું અથવા નથી મળતું. કાંઈક ને કાંઈક કચાશ રહી જાય છે. સર્વ પ્રકારે સુખદ, આનંદમય અને અનુકૂળ વાતાવરણ તો કોઈકને જ મળે છે. બીજા બધાએ તો આવી મળેલા વાતાવરણને અનુકૂળ થવાનું જ રહે છે. માણસ કેટલા પ્રમાણમાં વાતાવરણને અનુકૂળ થઈ શકે છે કે અનુકૂળ કરી શકે છે એ જુદી વાત છે, કિન્તુ એ કળામાં એણે કુશળ થવાની જરૂર રહે છે. જીવનના ધારણપોષણમાં એ કળા બહુ જ મોટો ને મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. એમાં ધાર્યા

કરતાં ઘણી વધારે ધીરજની જરૂર પડે છે : હિંમત, ખંત, શ્રદ્ધા ને સહનશક્તિ જોઈએ છે, શાંતિ જોઈએ છે, બીજાને સહાનુભૂતિથી સમજવાની વૃત્તિ તથા શક્તિ જોઈએ છે, તેમ જ એ બધાં ઉપરાંત, બાંધછોડની વૃત્તિ જોઈએ છે. કેટલીક વાર એવાં બધાં ઉપકરણોને લીધે વાતાવરણમાં થોડોઘણો સુધારો થઈ જાય છે, તો કેટલીકવાર પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ, વાતાવરણ એવું ને એવું જ રહી જાય છે. એ વિકૃત વાતાવરણ યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ એવું જ રહેવા માટે સરજાયું હોય એવો ભાસ થયા કરે છે. ગમે તેમ, પણ માણસે આશા અને શ્રદ્ધા રાખીને સાચા દિલથી પુરુષાર્થ કરવાનો તો રહે જ છે. ફળ આપવું ના આપવું ઈશ્વરના હાથમાં છે.

*

છતાં પણ, કોઈ પણ કારણે તે કોઈયે સંજોગોમાં માણસે હતોત્સાહ બનવાની જરૂર નથી. તમારી પરિસ્થિતિ એવી હોય તો તમે પણ હતોત્સાહ ના બનતા કે ભગ્નહૃદય ના થતા. પ્રતિકૂળતા, પીડા, દુઃખ કે અંદરઅંદરની અશાંતિ એક રીતે જોતાં ઈશ્વરના અમુલખ આશીર્વાદરૂપ છે. જો આપણી દૃષ્ટિમાં ફેરફાર કરીએ તો એનો લાભ લઈને આપણે પીછેહઠ કરવાને બદલે આગળ વધી શકીએ તેમ છીએ. દુઃખ, વિષાદ, ઘર્ષણ, અશાંતિ, પીડા કે પ્રતિકૂળતાના પ્રસંગો કેટલીક વાર આપણા હૈયાને હલાવી નાખે છે, અને આપણી અંદર દુન્યવી વ્યક્તિ કે વિષયો પ્રત્યેની જે રાગવૃત્તિ, મમતા, અહંતા કે આસક્તિ હોય છે તેને ઓગાળી નાખે છે. એ આપણને અત્યંત અસરકારક રીતે છતાં પણ છેક જ સહેલાઈથી પદાર્થપાઠ પૂરો પાડે છે કે આ સંસારમાં સાચી રીતે જોઈએ તો આપણું કોઈ જ નથી. એક ઈશ્વર વિના બીજું કોઈ જ આપણને વફાદાર નથી રહી શકે તેમ, સુખશાંતિ નથી આપી શકે તેમ, અને જીવનના શ્રેયમાં સહાયક પણ નથી થઈ શકે તેમ. માટે આ સંસારમાં વર્તમાન શરીરમાં શ્વાસ લેવાનો સમય મળ્યો છે તે દરમિયાન, કશાનો મોહ રાખવાને બદલે, અને કશામાં બંધાઈ ને

ભાન ભૂલવાને બદલે, એક ઈશ્વરમાં જ આસક્ત થવું જોઈએ, અને જીવનમાં તટસ્થ રહીને બનતી તટસ્થ રીતે વ્યવહાર કરતાં કરતાં, બંધનમુક્ત થવાની તથા શાંતિ મેળવવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. એવી રીતે કરીએ તો પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આપણને ભગ્નહૃદય કે ભ્રાંત બનાવવાને બદલે ઉત્તરોત્તર આગળ વધારે, અને આપણા આત્મવિકાસમાં સહાયક ઠરે. દુઃખ, પ્રતિકૂળતા, વિષાદ કે પીડા આપણા જીવનમાં કર્મના ગમે તે નિયમને લીધે આવતી હોય, પરંતુ આપણે એને એવી રીતે ઉપયોગી બનાવી શકીએ છીએ. એને એવી રીતે ઉપયોગી બનાવતાં શીખવું જ પડશે. તો તે આપણને હરાવી કે ડરાવી નહિ શકે.

*

જેમણે જીવનને ઉજ્જવળ બનાવ્યું છે, અથવા જેમણે આત્મિક વિકાસની સિદ્ધિ કરી છે, તે એવો ઉપયોગ કરવામાં કુશળ હતા. તેમનાં જીવન પર દૃષ્ટિપાત કરશો તો જણાશે કે તેમનામાંના મોટા ભાગના માણસોનાં જીવન સલામત કે સરળ ન હતાં. તેમના જીવનમાં મુસીબતો હતી, પીડા હતી, પ્રતિકૂળતા તથા ચિંતા હતી, અને ઘરના, કુટુંબના તથા સમાજના વિરોધનો પણ પાર ન હતો. તેમને અનેક પ્રકારની યંત્રણા ને વેદનામાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. તો પણ તે નાહિંમત કે નિરાશ ના થયા. કેટલાકને પતિ તરફથી, પત્ની તરફથી, માતાપિતા તરફથી કે પુત્રો તરફથી કે બીજી વ્યક્તિઓ તરફથી કષ્ટ હતું. કેટલાક સાંસારિક રીતે જોતાં અછતમાં જ જન્મ્યા ને અછતમાં જ જીવ્યા હતા. કોઈ કોઈની સમાજે નિંદા કરી હતી, કોઈને પીડા પહોંચાડી હતી, તો કોઈને સામાજિક રીતે બહિષ્કૃત કરવામાં પણ આવ્યા હતા. છતાં પણ તેમનું મનોબળ મજબૂત હતું એટલે તેમણે પોતાના પસંદ કરેલા માર્ગને મૂક્યો નહિ. જેમ જેમ પ્રતિકૂળતાઓ આવતી ગઈ, વિરોધો થતા ગયા, અને સંકટોનો સામનો કરવો પડ્યો, તેમ તેમ

તેમનો વૈરાગ્ય વધારે ને વધારે મજબૂત બનતો ગયો, તેમનું મન સંસારના પદાર્થો પરથી ઉપરામ બનતું ગયું, અને તે વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં ઈશ્વરપરાયણ થતા ગયા. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ના આવી હોત તો તે કદાચ એટલી બધી સહેલાઈથી આગળ ના વધી શક્યા હોત. આગળ વધવાને માટે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિની આવશ્યકતા છે જે એવું નથી સમજવાનું; અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં રહીને પણ આગળ વધતાં શીખવું જ જોઈએ છતાં પણ, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિથી ડરવાને બદલે તેને વિકાસનું સાધન બનાવવી જોઈએ અને બનાવી શકાય છે, એ જ મારા કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

*

એટલે આપત્તિ, અવહેલના, ચિંતા કે પ્રતિકૂળતાથી ડગો કે ડરો નહિ, પરંતુ તમારા આત્મબળને વધારે ને વધારે દઢ બનાવો. એ બધાંનો લાભ લઈને તમે જે જે વસ્તુમાં મમતા અથવા આસક્તિ કરી છે, તે તે વસ્તુની મમતા તથા આસક્તિને ઓછી કરો, એનો અંત આણો, અને ઈશ્વરમાં તમારી શ્રદ્ધાભક્તિને વધારતા જાવ, તો તમારા જીવનનું શ્રેય સહેજે સાધી શકશો. નહિ તો દુ:ખ, પ્રતિકૂળતા કે વિરોધને દૂર તો નહિ કરી શકો, પરંતુ એથી હતપ્રભ થઈને વધારે દુ:ખી, દીન અને અશાંત બની જશો.

*

પ્રતિકૂળતા કે દુ:ખ તમારા જીવનરસ કે ઉત્સાહને મારી ના નાખે પરંતુ તમને વધારે સારા અને આદર્શ માણસ બનાવે તેનું ખાસ ધ્યાન રાખજો. એવી રીતે એને એક પ્રકારની અલૌકિક ઔષધિ સમજી લેજો, અને આત્મવિકાસને માટે આશીર્વાદરૂપ ઔષધિમાં પલટાવી દેજો. મક્કમ સંકલ્પ અને પ્રબળ પ્રયાસથી ઘણાએ એ કામમાં સફળતા મેળવી છે તેવી રીતે તમે પણ જો ધારશો તો અવશ્ય મેળવી શકશે.

—શ્રીયોગેશ્વરજી

॥ રામકથાનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય ॥

પુણ્યસલિલા ભગવતી ભાગીરથીના પવિત્ર પ્રવાહ પેઠે રામકથાનો પુનિત પ્રવાહ પ્રજાના પ્રાણને પાવન કરતો પરંપરાગત રીતે વરસોથી વહે છે. પ્રજા એમાં શક્તિ, સુરુચિ ને સમય પ્રમાણે સ્નાન કરે છે અને આનંદ અનુભવે છે. રામકથાના એ રસમય, પુનિત પ્રવાહના પુરસ્કર્તા મહર્ષિ વાલ્મીકિ હતા. પરંતુ સ્વર્ગીય વાતાવરણમાં વહેનારી ગંગાને સગરના સાઠ હજાર પુત્રોના પરિત્રાણ માટે પૃથ્વી પર પ્રવાહિત કરનાર ભગીરથની જેમ સંત તુલસીદાસે એ કથાપ્રવાહને ફરીથી વહેતો કર્યો એ ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાન ભગીરથ થયા. અને મહર્ષિ વાલ્મીકિની રામકથાને લોકભોગ્ય ભાષામાં વહેતી કરી, પરિણામે ન જાણે કેટલા લોકોનાં જડ જીવનમાં પ્રકાશ પથરાયો, કેટલા જીવોને સનાતન સુખ, શાશ્વત શાંતિ સાંપડી. કેટકેટલા જીવોની તૃષા ટળી ગઈ, અને કેટકેટલા જીવંત છતાં મૃત જેવા, દુર્ગતિપ્રાપ્ત જીવોનો ઉદ્ધાર થયો ! રામકથાનો એ પુનિત પ્રવાહ વરસો વહેતાં જાય છે તો પણ એવો જ અખંડ, અનેક આત્માઓને આનંદ આપતો, એમના પર અમીવર્ષણ કરતો અને એમને ઈશ્વરાભિમુખ બનવાનું બળ ધરતો વહ્યા કરે છે. ભગવતી ભાગીરથીના પુનિત પ્રવાહની પેઠે એ પ્રવાહ પણ અપાર્થિવ, અલૌકિક, અક્ષય, અજર, અમર છે. કાકપ્રકૃતિના લોકો એમાં સ્નાન કરીને ભક્તશિરોમણિ તુલસીદાસના શબ્દોમાં કહીએ તો, કોયલ જેવા મધુર વૃત્તિવાળા બને છે, ને બક જેવી બેવડી વૃત્તિવાળા જીવો હંસના જેવી સાત્ત્વિક વૃત્તિથી સંપન્ન થઈને શુભાશુભનો તેમજ સત્યાસત્યનો વિવેક કરનારા થઈ રહે છે. રામકથાના એ પુનિત પ્રવાહે ભારતની સાંસ્કૃતિક એકતાને અકબંધ રાખવામાં, સુદૃઢ કરવામાં, ને ભારતીય પ્રજાને ઉત્તમ પ્રકારના સામાજિક જીવનના આદર્શથી સુપરિચિત કરીને એ આદર્શની દિશામાં આગળ વધવામાં અને એને આત્મસાત્ કરવાની શક્તિ પ્રદાન કરવામાં જે મોટો, મહત્ત્વનો, મહામૂલ્યવાન ભાગ ભજવ્યો છે એનો ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી.

રામકથાના એ પાવન પ્રવાહનો પરિચય નહિ કર્યો હોય એવી વ્યક્તિઓ પણ આ વિશાળ દેશમાં નથી એવું નહિ કહી

શકાય. રામકથાનો સુધામય સ્વાદ ના ચાખ્યો હોય એવા માનવો પણ આ દેશમાં મળી આવશે, છતાં પણ એવા થોડાક અપવાદોને બાદ કરતાં એટલું અવશ્ય કહી શકાય અને એવું કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ જ થાય કે આ દેશની જનતા સામાન્ય રીતે એ કથાને જાણે છે, અને એનાથી સુપરિચિત નહિ હોય તોપણ કાંઈક અંશે પરિચિત તો છે જ. રામકથાનો ઉપલક અથવા સંક્ષિપ્ત પરિચય તો બધાને છે. એ પરિચય અને એ પરિચય જેના પર નિર્ભર છે તે કથા પ્રમાણે અયોધ્યાના રાજા દશરથને કૈકેયી, કૌશલ્યા તથા સુમિત્રા ત્રણ પત્નીઓ હતી ને રામ, લક્ષ્મણ, ભરત ને શત્રુઘ્ન ચાર પુત્રો હતા. રામ સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે વનમાં ગયા. ત્યાં પંચવટીમાંથી રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું. રામે સમુદ્ર પર સેતુ બાંધીને રાવણનો નાશ કર્યો, સીતાની મુક્તિ કરી, અને અયોધ્યામાં આવ્યા એટલે પ્રજાએ એમનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. રામાયણ અથવા રામકથાનો એટલો સારભાગ તો લગભગ સૌ કોઈ જાણે છે.

પરંતુ રામાયણ અથવા રામકથાનો એ સારભાગ શાંતિથી વિચારવા જેવો છે. એને શાંતિથી વિચારીએ તો એક નવી જ દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થઈને પાર વિનાનો લાભ થાય તેમ છે. જે રામકથા આપણે ત્યાં વરસોથી વહેતી આવે છે તે તો સાચી છે, ઐતિહાસિક છે, અને આશીર્વાદરૂપ છે જ, પરંતુ તેમાં સમાયેલો સાર પણ ખાસ સમજવા જેવો છે.

રામકથા અત્યંત અદ્‌ભુત, અનેરી અને રહસ્યમયી હોવાથી, એના પતિત પાવન પ્રવાહમાં સ્નાન કરતાં કરતાં એનું એક બીજું તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સૂક્ષ્મ રહસ્ય પણ આપણી આગળ પ્રકટ થાય છે. એ રહસ્ય કયું છે તે કલ્પી શકો છો ? લો ત્યારે કહી બતાવું. અયોધ્યા પ્રત્યેક જીવનું પોતાનું મૂળભૂત સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. એ સ્વરૂપ નિર્મળ, નિષ્કલંક, એકરસ, અખંડ અલૌકિક અને આનંદમય છે. જીવ એ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને ત્યાં રાજ્ય કરે છે. શિવસ્વરૂપ એ જીવ દશરથ બને છે એટલે દેહમાં દાખલ થાય છે. દશ ઈન્દ્રિયોના ઘોડાવાળા આ શરીરરૂપી રથમાં બેઠેલો દશરથરૂપી જીવ પોતાને પ્રાપ્ત

થયેલા મૂળ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ તથા સુખનો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ કરુણતા એ છે કે એ કુંવારો અથવા એકલો નથી રહેતો. એકલા રહેવાનો એનો સ્વભાવ જ ના હોય એમ એ ત્રણ સ્ત્રીઓ સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાય છે. એ ત્રણ સ્ત્રીઓ બીજી કોઈ નહિ પરંતુ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો સત્ત્વ, રજ તથા તમ છે. એ ત્રણ ગુણોના પ્રબળ પ્રેમપાશમાં બંધાયેલો જીવ સલામત અને સુખી કેવી રીતે રહી શકે તથા સદાને સારુ પોતાના મૂળભૂત સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં સ્થિતિપણું શી રીતે કરી શકે ?

એ દશરથરૂપી જીવને ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિની મદદથી ચાર પુત્રો થાય છે. ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિના એ પુત્રોનું વર્ણન ગીતાના ચૌદમા અધ્યાયમાં કરતાં પ્રકારાન્તરે કહેવામાં આવ્યું છે :

‘સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં;
રજસો લોભ એવ ચ;
પ્રમાદમોહૌ તમસો
ભવતો અજ્ઞાનમેવ ચ.’

સત્ત્વગુણની વૃત્તિથી જ્ઞાનનો અને એના પરિણામે આનંદ અથવા આરામનો ઉદય થાય છે, રજોગુણની વૃત્તિથી કર્મપરતા કે લોભ વધે છે, અને તમોગુણની ત્રીજી વૃત્તિથી અજ્ઞાન ઘેરી વળે છે, કર્તવ્યમાં પ્રમાદ થાય છે તથા મોહ જાગે છે. સત્ત્વગુણની વૃત્તિ કૌશલ્યાથી દશરથરૂપી જીવને જ્ઞાન, આનંદ કે આરામ મળ્યો; રજોગુણની વૃત્તિ સુમિત્રાથી કર્મધર્મપરાયણ, સેવાવૃત્તિના લોભી લક્ષ્મણની પ્રાપ્તિ થઈ; અને તમોગુણની મોહ, અજ્ઞાન તથા કર્તવ્ય પ્રત્યેના પ્રમાદવાળી વૃત્તિ કૈકેયીથી કર્તવ્યપાલનમાં અપ્રમાદવાળા અને ધર્માનુષ્ઠાનના મોહવાળા ભરત તથા શત્રુઘ્નનો લાભ થયો.

પરંતુ એક વૃત્તિના બંધનમાં પડેલો જીવ પણ સુખી થતો કે શાંતિ નથી મેળવતો, તો ત્રણ ત્રણ વૃત્તિના બંધનમાં બંધાયેલો પરાધીન જીવ તો સુખ-શાંતિ મેળવી શકે જ કેવી રીતે ? જ્યાં સુધી ત્રણે ગુણવૃત્તિઓ પર અધિકાર રહ્યો ને ત્રણે ગુણવૃત્તિનું સ્વરૂપ સરખું રહ્યું ત્યાં સુધી તો એ સુખી રહ્યો, પરંતુ તમોગુણની

વૃત્તિનું વર્ચસ્વ વધી જતાં એ સુખ અદશ્ય થઈ ગયું અને એની દશા અતિશય કરુણ કે કફોડી થઈ પડી. તમોગુણની વૃત્તિનું વર્ચસ્વ વધી પડતાં જીવ આનંદ, જ્ઞાન અથવા આરામનો અનુભવ કેવી રીતે કરી શકે ? એનાથી એને વંચિત જ થવું પડે. જ્ઞાનની સાથે સદાય એની સહચરી બનીને રહેનારી શાંતિરૂપી સીતા પણ પછી એની સાથે ભાગ્યે જ રહી શકે. રામ સીતાની સાથે વનમાં ગયા એનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય એ જ છે. સેવાવૃત્તિવાળા કર્મયોગી લક્ષ્મણ પણ એમની સાથે ચાલી નીકળ્યા. દશરથરૂપી જીવ એમના વિયોગથી વ્યથિત થઈને ઝૂરવા માંડ્યો, મૃતપ્રાય બની ગયો.

રામકથાનું એક રહસ્ય એ છે. બીજું પાછળની વનવાસની વાતનું રહસ્ય પણ એવી જ રીતે પરંતુ જુદા પ્રકારે સમજી શકાય છે. શાંતિની સીતાનું અહંકારરૂપી રાવણે હરણ કર્યું છે. રામ એ સનાતન શાંતિથી વંચિત થઈને એની પ્રાપ્તિને માટે પુરુષાર્થ કરે છે પરંતુ એ શાંતિ મળે કેવી રીતે ? રામને અહીં જીવતત્ત્વના પ્રતિનિધિ તરીકે લઈએ તો સમજાય છે કે જીવને પોતાની સનાતન સંગિનીસમી શાંતિ ફરીથી સાંપડી શકે તે માટે તેણે અવિદ્યાના સાગરને તરી જવા માટે સદ્‌ગુરુની સહાયતાથી જ્ઞાન અથવા પ્રેમનો પવિત્ર સેતુ બાંધવાનો છે. જીવનમાં જો એવા સેતુની રચના થાય અને હનુમાન જેવા સાચા હિતેચ્છુ, માર્ગદર્શકની મદદ મળી જાય તો અહંકારરૂપી રાવણનો નાશ ને શાંતિરૂપી સીતા પાછી આવી જાય. જીવ એને મેળવીને કૃતાર્થ બની જાય ને પોતાના મૂળભૂત સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપરૂપી અયોધ્યાનગરમાં સ્વાનુભવના સિંહાસન પર આસીન થાય. જીવ જ્યાં સુધી સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં સ્થિત ન થાય ત્યાં સુધી મંગલમય ના બને ને બીજાનું પણ મંગલ ના કરી શકે.

રામકથાનો એટલો પાયાનો સંદેશ યાદ રાખીએ તો કેટલો બધો લાભ થાય ! એના આટલા ઉપલક રહસ્યનું સ્મરણ કરીએ અને એને અનુસરતું જીવન જીવીએ તો એ કથા આધ્યાત્મિક રીતે પણ કેટલી બધી ઉપકારક પુરવાર થાય ને કેટલી ઉપયોગી બની જાય !

—શ્રીયોગેશ્વરજી

Regd. No. BVHO/113/2024-2026,
Renewed upto 31-12-2026. R.N.I. No. 71957/99

પરમાત્માની સાથે વાતો કરવાની કળાને લીધે
જપ તથા ધ્યાનની સાધના
વધારે સજીવ, સ-રસ, સફળ થશે.

- શ્રીયોગેશ્વરજી

Permitted to SPO's Bhavnagar, Posted at RMS Office Bhavnagar
on 1st of every month. Total Volume Pages 68,
Price per copy Rs.8/- Annual Subscription Rs.25/-